

14.202.5.
14-83.

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY
VA O'RTA MAHSUS TA'LIM VAZIRLIGI
TOSHKENT MOLIYA INSTITUTI**

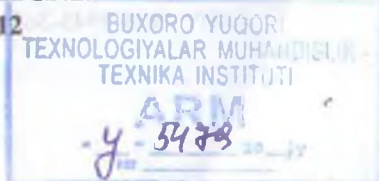
SH.K. SHAYAKUBOV, R.X. AYUPOV

INTERFAOL TA'LIM USULLARI

***(O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rtta maxsus ta'lim vazirligi tomonidan
5140900 Kasbiy ta'lim (buxgalteriya hisobi va audit) yo'nalisi talabalari
uchun o'quv qo'llanma sifatida tavsiya etilgan.***

«TAFAKKUR-BO'STON»

Toshkent - 2012

UDK: 371.13/16(075)

74.202.5

ShU

Mas'ul muharrir:

M. I. Abdulluev – Toshkent moliya instituti ilmiy ishlar bo'yicha
rektor muovini, professor.

KBK 74.2.202.5

Taqrizchilar:

M. Almardonov, Toshkent moliya instituti «Soliq va sug'urta ishi»
fakulteti dekani, i.f.d., professor

Kenjaboev O.T., Toshkent moliya instituti
«Axborot texnologiyalari» kafedrası mudiri, i.f.d., professor

Ibragimov E., Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti «Axborot
texnologiyalari» kafedrası dosenti, i.f.n.

Interfaol ta'lim usullari: o'quv qo'llanma / Sh.K. Shayakubov,
R.X. Ayupov ; O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi.
– T.: «Tafakkur-Bo'stoni», 2012-yil, 136 bet.

«Interfaol ta'lim usullari» deb nomlangan o'quv-uslubiy qo'llanma yangi
pedagogik texnologiyalar yo'nalishiga bag'ishlangan bo'lib, unda xilma-
xil sohalarida dars beruvchi o'qituvchi va lektorlar uchun dars berishning
bir qancha interaktiv bo'lgan zamonaviy usullari yoritilgan. Ushbu usulni
qo'llaganda o'qituvchi talabalar bilan bevosita muloqotda ishlaydi va ularga
kerakli bilimlar majmuasini berish oson hamda samaradorroq kechadi.
Qo'llanmada bir qancha amaliy ish o'yinlari, aktivatorlar, kuchaytirgichlar,
boshqotirmalar va muzyoralar berilganki, ularni amaliyotda qo'llash darslarni
yana ham qiziqarliroq hamda faolroq qilishga yordam beradi. Qo'llanma
maktab va oliy o'quv yurtlari o'qituvchilari hamda mustaqil lektorlar uchun
mo'ljallangan.

Ushbu kitob Toshkent Moliya instituti asoschisi va uni rivojlanishi uchun
jonbozlik ko'rsatgan M.Sh.Sharifxodjaevning yorqin xotirasiga bag'ishlanadi.

ISBN - 978-9943-362-64-2

© «Tafakkur-Bo'stoni», 2012

MUNDARIJA

KIRISH	4
1. Interfaol ta'limning maqsadi va vazifalari	6
2. Ma'ruza usulida ta'lim berish va uni tashkil qilish	10
3. Suqrot usuli yoki savol-javoblar vositasida ta'lim berish	25
4. Muloqot vositasida dars berish usullari	32
5. Tanqidiy mushohada usulini dars jarayonida qo'llash	40
6. Kooperativ usulda ta'lim berish	64
7. Mavzuni taqdimot qilish va talabalarni tartibga chaqirish usullari	72
8. Ommaviy chiqishlar va ma'ruzalarni tashkil qilish	76
9. Interfaol va samarador dars rejalarini tuzish	79
10. Interfaol dars o'tkazish jarayonida ishlatiladigan tadbirlar	85
Adabiyotlar va qo'shimcha ma'lumotlar	104
Ilovalar	107

KIRISH

*«Kim bilimni o'lchar dunyo, mol bilan,
U gavharni teng qilar sopol bilan».*

Sa'diy SHEROZIY

Jamiyatimizdagi ko'pchilik insonlar o'qituvchilarni kunlar, haftalar va oylar davomida o'qitiladigan fan bo'yicha asta-sekinlik bilan turli xil ko'rsatma va topshiriqlar beradigan hamda bir maromda qandaydir bilimlar mujimsini o'quvchilarga singdiradigan zerikarli mutaxassislar sifatida tushunadilar. Lekin ularning qanday ko'rsatma va topshiriqlar berishlari hamda bunday usullar qanday samara berishini ko'pchilik bilmaydi yoki tushunmaydi. Shuning uchun ham yillar davomida ta'lim berishning bir qancha usullari va uslubiylati vujudga keldiki, ularning jamiyatdagi o'rni beqiyos ahamiyatlidir. Ba'zi bir ta'lim berish uslublari yosh bolalarning bilim olish jarayonini o'rganish asosida tashkil etilgan bo'lsa, boshqalari dars berish jarayonida ro'y beradigan muammolarni hisobga olgan holda tashkil etilgan. O'qitish uslubiylatining yana boshqa birlari esa bir qancha olimlar tomonidan ishlab chiqilgan falsafiy-mantiqiy modellar asosida, masalan, Suqrot uslubida, muloqot usulida yoki korporativ usulda tashkil qilingan. Undan so'ng o'qitishning ta'lim berish modellari asosida tashkil etish keng miqyosda amalga oshirila boshlandi. Bunda o'quvchi-talabalarning ma'lum bir soha yoki fandan bilim olishlari maxsus usullar, modellar, ta'lim standartlari yoki strategiyalar asosida amalga oshiriladi. Ba'zi bir modellarda o'qituvchi dominant rolida bo'lib, barcha ta'lim berish vazifalarini o'zi hal qilar, boshqalarida esa talabalarga to'la erkinlik berilib, ularni demokratik tamoyillar asosida o'qitilar, yana boshqa birlarida esa talaba va o'qituvchi orasida tenglik hamda ijodiy fikr almashinish jarayoni amalga oshirilib, o'zaro muloqot vositasida interfaol ta'lim jarayoni amalga oshiriladi. Lekin bu modellarning ishlatilishi va samarasi o'quvchi-talabalarning bilim darajasiga, intilishlariga, ongining rivojlanish ko'rsatqichlariga har doim ham mos kelavermaydi. Masalan, sinfdagi talabalarning aksariyati bilim olishni istamaydigan va bunga intilmaydigan bo'lsa-yu, ammo o'qituvchidan ularga qandaydir usullar bilan bo'lsa ham qandaydir bilim berish talab qilinsa, u holda yuqorida ko'rsatib o'tilgan har qanday model, usul yoki strategiya ham o'z-

ni zidan qizlik qilib koladi. Bunday hollarda ta'lim berishning eng yangi metodlaridan biri kooperativ ta'lim berish modeli bo'lib, unda talabalar va ta'lim beruvchi instruktor birgalikda ma'lum bir hayotiy masala yoki muammolarni hal qilish jarayonida tegishli malakaga yoki bilimga ega bo'ladi. Ammo hozirgi paytdagi ta'lim berish jarayoni asosan sinfda yoki maxsus jihozlangan xonalarda talabalar va o'qituvchining o'zaro muloqoti orqali amalga oshiriladi.

Ahmdiy qilib, hozirgi davrdagi ta'lim berish jarayonini quyidagi asosiy jihatlar bilan ifodalash mumkin:

O'qituvchining faoliyati nafaqat ilmiy-amaliy asosda, balki ijodiy-sifatli asosda ham amalga oshirilishi lozim.

O'qituvchining dars berish jarayonidagi roli ancha murakkab bo'lib, uning o'ziga xos tarixiy va zamonaviy jihatlari mavjud. Oldingi davrlarda o'qituvchilarning faqatgina zamonaviy bilimlar berishi talab qilinsa, hozirda ulardan tarbiyaviy, madaniy-ma'naviy, siyosiy va amaliy bilimlar berish ham talab qilinadi.

Ko'pchilik talabalar turli xil viloyatlardan kelganliklari va ularning bilim darajasi bir-biridan anchagina farq qilishini hisobga olganda, o'qituvchilarning ishi yanada murakkablashadi – endi ular ilgarigidan ko'proq, turli xil bilim darajasi va turli amaliy ko'nikmalarga ega bo'lgan talabalar jamoasida ishlashlariga to'g'ri keladi. Bu esa ulardan ta'lim berishda yangi usullarni va uslubiyatlarni qo'llashni taqozo qiladi.

O'qituvchilarga bo'lgan talab ham sezilarli darajada oshdi va endi ular nafaqat ilmiy, balki ma'rifiy va amaliy bilimlarni ham puxta egallashlari zarur bo'layapti.

Ilm, fan va texnikaning jadal rivojlanib borishi, yangi texnika va texnologiyalarning jamiyatning barcha qatlamlariga kirib borishi, informasion texnologiya vositalarining barcha davlat va nodavlat muassasalarida qo'llanilishi o'qituvchilardan uzluksiz bilim olishni talab qilayapti.

O'qituvchilarning faoliyati ko'p qirrali bo'lib, ular boshqaruvchi, muloqot qiluvchi, yo'naltiruvchi, tashkil etuvchi va baholovchi rollarini amalga oshirishlari kerak bo'ladi.

Yuqorida aytib o'tilgan barcha muammolar va salbiy jihatlardan qutulish hamda ta'lim sifatini oshirishning eng asosiy yo'llaridan biri faol ta'lim berish usullari bo'lib, quyida biz ushbu zamonaviy ta'lim

berish uslubiyaning bir qancha yo'l-yo'riqlari va qonun-qoidolari bilan imkoniyat darajasida tanishib chiqamiz.

I. INTERFAOL TA'LIMNING MAQSADI VA VAZIFALARI

*«O'qish-o'rganish uchun hech qachon ham
keksayib qolganman deman»*

G. GERSEN

Keyingi paytlarda jamiyatimizda har bir inson uning boshlang'ich bilim darajasi qanday bo'lishidan qat'i nazar, istalgan sohada bilim olishga haqli deb topildi va uning kelajakda davlat muassasalarida yuxshi mansab egallashi maqsadida ta'lim muassasalariga jalb qilish odat bo'lib qoldi. O'quv muassasalariga faqatgina bir necha fandan testlar topshirgan holda kirishni tashkil qilish ham o'quvchilarning dunyoqarashi va bilimlarining chegaralangan hamda bir tomonlama bo'lishiga sabab bo'layapti. Chunki maktab, lisey va kollejlarda ko'pgina fanlar chetga surilib, ularda faqatgina test topshiriladigan fanlar bo'yicha chuqur ta'lim berilishi, test javoblarini ularning mohiyatiga etmasdan yodda saqlashga harakat qilinishi bitiruvchilar bilimining sayoz va bir tomonlama bo'lishiga olib kelayapti. Agar kirish imtihonlari barcha fanlar bo'yicha integral usulda tashkil qilinsa, ya'ni bir qism fanlardan test orqali, boshqalaridan og'zaki savol-javoblar vositasida, yana boshqalaridan yozma usulda qabul qilinib, ularning natijasi umumlashtirilsa, chuqur bilimli va fikrlash doirasi keng bo'lgan abituriyentlarga o'quv muassasasiga kirishar edi va yuqoridagi salbiy holatlar yuz bermas edi, albatta. Bu mamlakat kelajagi bilan uzviy bog'liq strategik masala bo'lgani uchun ham ta'kidlamasdan boshqa ilojimiz yo'q. Bundan tashqari, ta'lim berish jarayonida asosiy diqqat-e'tibor ta'lim muassasalarida qanday fanlardan dars berish, qanday ta'lim standartlariga rioya qilish va qanday kitoblardan foydalanishga qaratildi, xolos. Bunda ming afsuski, ta'lim berishning asosiy omili va yurituvchi kuchi bo'lgan bir nima yoddan chiqarildi – bu eng asosiy omil esa shak-shubxasiz – O'QITUVCHIDIR! Bu borada hozirgi zamonga mos bo'lgan quyidagi fikr o'rinli desak ham bo'ladi: «Har qanday fan bo'yicha malakali o'qituvchini osongina tayyorlash

mumkin va u o'quv jarayoni mexanizmining bir detali sifatida talabqancha dasturlanishi va yo'naltirilishi mumkin!?» Bu tezis o'z-o'zidan o'qituvchining jamiyatdagi mavqeini juda ham pasaytirib, o'quvchilarning unga bo'lgan hurmat va e'tiboriga sezilarli darajada putur yetkazadi. Natija ham darhol ayon bo'ladi – malakali o'qituvchi bo'lishga intilish yo'qolib, bu sohada yetuk mutaxassis bo'ladiganlar soni kashin kamayadi. Bu esa, o'z navbatida, ta'lim berish sifatini ancha pasaytiradi. Lekin bu tezis hozirgi katta tezlik bilan rivojlanayotgan dunyoga aslo mos kelmaydi va uni mamlakatimizdagi uyg'onish hamda jadal rivojlanish davriga mos bo'lgan quyidagi tezis bilan almashtirish muqadda va tafakkurga muvofiqdir: «Malakali o'qituvchini tayyorlash juda murakkab va qimmat turadigan faoliyat turi bo'lib, u o'quv jarayonining ijodiy, yaratuvchi va yurituvchi kuchidir. Har bir o'qituvchini juda ham qimmatli insoniy xazira sifatida hisoblab, uning jamiyatdagi mavqeini imkon darajasida ko'tarish mamlakatning uzoq muddatli strategik maqsadlariga aynan mos keladi».

Haqiqatan ham, o'quvchilarga ta'lim berish va malakali o'qituvchi bo'lish juda murakkab hamda ko'p mehnat talab qiladigan faoliyat turidir. Uning jamiyatda o'qituvchilik professional ish turi hisoblanib, ularning jamiyatdagi o'rni va ahamiyati beqiyosdir. Ular biror bir sohaning professional mutaxassisi va malakali eksperti hisoblanib, o'quvchi-talabalarga kerakli bilimlarni egallashlariga hamda malakali mutaxassis bo'lishlariga yordam beradilar. Zamonaviy o'qituvchilar tibbiyot, texnika, iqtisodiyot va boshqa soha mutaxassislarga o'xshab, o'ziga xos qoida va standartlar asosida ishlaydilar. Boshqa tomondan nazar solganda, o'qituvchilik ham o'ziga xos san'at darajasida bo'lishi kerak. Shuning uchun ham har qanday o'qituvchi o'quvchi-talabalarga biror-bir fan yoki mavzu bo'yicha ta'lim berayotganida uning «Qanday qilib, qaysi usullar orqali bilim olish jarayonini faollashtirish mumkin?» – degan haqqoniy savolni hal qilish zaruriyati kelib chiqadi. Hamma zamonlarning va mamlakatlarining olim hamda yetakchi mutaxassislari bu haqda ko'p yillardan buyon bosh qotirib kelishgani hech kimga sir emas. Bularning ichida eng inqilobiy va ijobiy fikrni, fikrimizcha, insonlarning bilim olish jarayonini o'rganish bo'yicha yirik G'arb mutaxassisi Blum bildirgan va o'zining mashhur faol bilim olish tizimi konsepsiyasini ishlab chiqqan. Bu tuzilma ko'pincha «Bilim olishning olti pog'onasi

yoki bilim taksonomiyasi» deb ataladi. Bu taksonomiya quyidagi asosiy bosqichlardan iborat:

Bilim olish – asosiy dalillarni qidirish va topish, xotirada saqlay olish, tavsiflash, tanish, qayta jonlantirish, nomini aytish, izlanish, tuzilishini bilish va ko'rsatish kabilar orqali amalga oshadi.

Tushunish – qayta so'zlash, mohiyatini tushunish, tushuntirish, tavsiflash va boshqacha usulda hamda boshqacha so'zlar bilan ta'riflay olish natijasida erishiladi.

Tahlil (qo'llash) – olingan bilimni boshqa sharoitlarda qo'llash (tahlilish, yechish, tajriba o'tkazish, qo'llash, kuzatish, oldindan bashorat qilish, bira-bir muammoni hal qilish) ni o'z ichiga qamrab oladi.

Tahlil (Analiz) – tushunchalar orasidagi asosiy munosabatlarni aniqlash va ularning mohiyatini tushunish – soha materiali (bilim, hodisa, mashina, ma'lumot)ni tashkil etuvchilarga (tarkibiy qismlarga) bo'lib chiqish va ularning har birining vazifasini tushunish. Oddiydan murakkabga va murakkabdan oddiyga yo'nalishida tahlil qila olish (qismlar orasidagi munosabatlarni aniqlash, bir-biriga ulash, birlashtirish, bo'lib chiqish, turkumlarga ajratish, guruhlariga ajratish, umumiy qonuniyatlarni topish, toifalarga bo'lib chiqish).

Sintez – yangi narsa (bilim, predmet, mashina)ni uning bir qancha qismlari (bo'laklari)dan va ularning xossalaridan foydalangan holda tashkil qilish (tuzish, konstruksiya yig'ish, kombinatsiyalash, yangi fikr yaratish, yangi firazlarni taklif qilish), ularni sinashni amalga oshirish va natija asosida yangilarini mavjudlariga raqobatchi sifatida ishlab chiqish.

Baholash – erishilgan natijani aniqlash, qaror qabul qilish yoki echim topish (baholash jarayonini amalga oshirish, hal qilish, sabab va oqibat zanjiridagi aloqalarini aniqlash, toifalarga bo'lish va ularni aniqlash).

Ushbu qo'llanmada ta'lim sohasidagi jahon adabiyotida mavjud bo'lgan va atroflicha o'rganilgan hamda ko'pchilik ilg'or o'qituvchilar tamonidan real hayotga tatbiq qilinib, qoniqarli natijalar olingan xuddi shu yoki shunga o'xshash usullarga, maslahatlarga va ko'rsatmalarga tayyarladi. Ularni hayotga tatbiq qilish yo'llari va usullarini olingan hayotiy tajribalar asosida baholi qudrat yoritildi. Chunki bizning istak va talabimizga umuman bog'liq bo'lmagan holda Blumning bu usuli hozircha mag'ribda ham, mashriqda ham bilim olish (berish, o'zlashtirish)ning eng yaxshi usullaridan biri bo'lib xizmat qilmoqda. O'quvchi (talaba)lar

zamonaviy ta'lim usullarni ishlatishlari, tegishli fanlardan to'laqonli o'lashtirishlari va fanni tegishli bosqichda yaxshi (a'lo) o'lashtirishlari. Ular gimnaziya (maktab, lisey, kollej) dasturi hajmida hamda o'rganilayotgan fan haqidagi bir qancha tayanch bilimlarga ega bo'lishlari. Ya'ni, iqtisodiyot asoslari, matematika, ona tili va adabiyot, tarix maktab dasturiga oid fundamental bilimlarni puxta o'lashtirib o'lashtirish kerak. Chunki fundamental bilim doirasiga ega insondagina mantiqiy fikrlash qobiliyati bo'lib, u bilan qandaydir bir soha haqida fikr almashish va uning dunyoqarashini (bilim doirasini) tegishli yo'nalishda rivojlantirish mumkin. Agar bunga ba'zi bir obyektiv va obyektiv sabablarga ko'ra imkoniyat bo'lmasa, o'quvchi (talaba)larni fundamental yo'nalishlarning tegishli sohalarida boshlang'ich tayyorlash ularga lozim bo'lgan bilimlar majmuasini berish zarur bo'ladi. Masalan, universitetda iqtisodiyot bo'yicha dars o'tilishi kerak bo'lsa, ularning maktab dasturi doirasida nimalarni o'lashtirganlari, qaysi yo'nalishga ko'proq ahamiyat berilganligi, qaysi yo'nalishlar esa nazardan chetda qolganini aniqlab olish iqtisodiy ta'lim berishdagi muvaffaqiyatning asosidir. Agar talabalar bu aniqlash (o'rganish) natijasida mos guruhlariga bo'linib, maqsadli o'qitilsa, natijalar yana ham ko'zga ko'rinarli bo'lishi mumkin. Samarali ta'lim muhitini yaratish rejalashtirilgan holat (muhit) da o'qiyotgan talabalar bilan bevosita munozara va faol fikr almashinish natijasida oshirilganda uni yanada samarali qilish uchun quyidagilarga ahamiyat berilishi maqsadga muvofiqdir:

1) O'qituvchilardan qanday javoblar kutayotganingizni o'z so'zlaringiz, jonli savollaringiz va boshqa usullar bilan bildirishingiz talab qilinishi mumkin. Ko'pincha talabalar Siz bergan savollarga qisqa, lo'nda, yaxshi o'ylangan, sayoz va mavhum javoblar bersa, Siz bundan to'g'ri xulosa chiqarib olishingiz hamda mashg'ulotni kerakli yo'nalishga burib o'qitish uchun harakat qilishingiz lozim bo'ladi;

2) Ba'zi paytlarda Sizga munozara yo'nalishini yana o'rganilayotgan mavzu (dali, hodisa, qoida)ga qaratishingiz ham zarur bo'lib qolishi mumkin. Bu hol munozara butunlay boshqa mavzu tomonga burilib va o'qitish ketgan holatlarda kerak bo'ladi;

3) O'qituvchilarga o'quvchilarda har bir masala bo'yicha xilma-xil fikr, munosabatlar mavjud bo'lishiga hurmat uyg'otish ham munozarani jonli ravishda rivojlantirishda hal qiluvchi ahamiyat kasb

etadi. Bu hol talabalarining tajribalari, hayotiy ko'nikmalari va qiziqishlari xilma-xil bo'lgani uchun tabiiy ravishda yuzaga keladi. Bunda ularning kutilmagan «noklassik» javollariга undov berish va ularni ijobiy/ijodiy jihatdan muhokama qilish hamda kernaqli yo'nalishda rivojlantirish yaxshi natijalarga olib keladi;

e) tinglovchilar/talabalarining javoblarini «to'g'rilash»ga urinish ko'pincha yaxshi natijalarga olib kelmaydi. Bu ularni boshqalar oldida noqulay ahvolda solib qo'yishi mumkin. Chunki ularning javoblarini amaliy tajribasini hisobga olgan holda nazardan kechirsak, bundan o'ziga xos bir ma'no topishimiz mumkin, albatta. Har qanday javobni ham qo'llab-quvvatlab, uning yaxshi tomonlarini, rasionul mag'zini topa olish va buni o'quvchilarga ko'rsatish ularda o'z-o'ziga ishonch uyg'otadi hamda ularning fikrlash jarayonini faollashtiradi. Bunda «Ishlagan odam yanglishadi» deb ba'zi o'quvchi/talabalarga tasalli berish ham ijobiy natijalarga olib kelishi mumkin.

2. MA'RUZA USULIDA TA'LIM BERISH VA UNI TASHKIL QILISH

«Oldin dalillarni yig'ing, so'ngra ularning mazmunini bog'lang».

Aristotel

Bu bo'limda ta'limning ma'ruza usuli haqida fikr yuritiladi. Chunki bu usul hozirgi paytda deyarli har bir o'quv-tarbiya muassasasida keng miqyosda qo'llanilmoqda. Ma'ruza usulida ta'lim berish jarayoni quyidagi bosqichlardan iborat:

- Mavzuni va dars berish maqsadini tanlash.
- Tanlangan mavzu bo'yicha ko'zlangan maqsadlarni amalga oshirish uchun dars berish.
- Talabalarining o'zlashtirish darajalarini kuzatish (monitoring).
- Kamchiliklarni tuzatish va nazardan qochirilgan jihatlarni to'ldirish.
- Ta'lim berishda ta'limning quyidagi tamoyillarini qo'llash:
 1. Motivatsiya. 2. Intilish. 3. Jalb qilish. 4. Faol ishtirok. 5. O'zlashtirish darajasini qayd qilish.
- Olingan natijalarni hisobga olgan holda keyingi darslarni yanada puxtarok tayyorlash

Hunday hammabop usulni qo'llaganda o'qituvchi tomonidan barchaga bir tekisda bir xil ma'lumot berish juda ham osonlashadi. Ya'ni, bunda «*Ommadan chiqqan insonlarga ommaviy ravishda xizmat ko'rsatiladi*», deb nomlangan ma'lum va mashhur tamoyilga amal qilinadi. Ma'ruza dars berish jarayonini umumiyLashtirishga inkon yaratadi va hech kimga bir emaski, talabalar hozirgi paytda xuddi shu dars uslubiyatiga qiziqib, ko'pincha unga deyarli yuz foiz qatnashadilar. O'tilayotgan darslarning asosiy qismi va mag'zi xuddi shu xilda tashkil etiladigan darslarda talabalar ixtiyoriga havola qilinadi. Shuning uchun ham ta'lim berishning bu usulining ijobiy va salbiy tomonlarini batafsilrok ko'rib chiqishga harakat qilamiz. Haqiqatan ham, juda keng miqyosda qo'llaniladigan ushbu ma'ruza usulining ko'pchilik olim va mutaxassislar tan olgan quyidagi uch yirik kamchiligi mavjud:

1. Ko'pchilik ma'ruzalarning ancha kam qismi tinglovchilar tomonidan to'la o'zlashtiriladi. Masalan, ellik daqiqalik ma'ruza davomida talabalar fikrining yo'naltirilganligini aniqlash (ushbu holda ularning konspektlaridagi yozuvlar hajmi va ma'nosi o'rganilib chiqilgan) ularning darsning 15 daqiqasi davomida 41 foiz hajmdagi materialni yozib olganliklarini, keyingi 30 daqiqada esa 25 foiz hajmdagi materialni yozib olganliklarini va butun ellik daqiqalik ma'ruza davomida talabalar ma'ruza materialining bor-yo'g'i 24 foizinigina yozib olganliklarini ko'rsatgan. Boshqa bir ilmiy izlanishda esa ma'ruza boshlanishidan 15 daqiqa o'tgandan so'ng talabalar 10 foizining diqqat-e'tibori boshqa narsalarga chal'iy boshlagan, 25 daqiqadan keyin esa 30 foiz tinglovchilarning fikri boshqa tomonga o'zgargan, 35 daqiqadan so'ng hamma tinglovchilarning fikri tarqoq holga kelgan, 45 daqiqadan so'ng esa diqqat-e'tibor yana ham susayib, talabalarning ba'zilari mudrab qolganlar. Bir sutkadan so'ng ularning ushbu mavzu bo'yicha olgan bilimlari tekshirilgan. Bunda tinglovchilar berilgan materialning atigi 15-25 foizinigina o'zlashtirganliklari aniqlangan. Qolgan ma'lumot va raqamlarni esa ular qandaydir noaniq hamda mavhum holda eslab qolganlar.

2. Ko'pincha ma'ruzalar tinglovchilardan oddiy, ibtidoiy va ancha odda darajadagi fikrlashni talab qiladi. Ko'pchilik hollarda ma'ruzalarda inson miyasi va aql-idrokining vazifasi eshitish, so'zlarni ilg'ash, tanib olish va eslab qolish bilan chegaralanadi, xolos. Lekin shuni ham

ta'kidlab o'tish kerakki, o'zgalarning biror-bir sohadagi ajoyib fikrlarini va mavjud dalillarni eslab qolish hech qachon samarali fikrlash hamda ijod qilishga olib kelmagan va olib kelmaydi ham. Tadqiqotchilar tomonidan aniqlanishicha, ma'ruzani insonlar orasidagi bir-biriga ma'lumot/informatsiya uzatish usuli sifatida munozaradan yaxshi deb hisoblanmaydi. Munozara esa ma'lumot oluvchilar va uni beruvchilar o'rtasida bevosita muloqot/aloqani mustahkamlaydi, xatolarga kamroq yo'l qo'yiladi va tinglovchilarda tahliliy/mantiqiy fikrlashni rivojlantirib, ular muammolar qo'yish, tushunish/tanish va ijodiy ravishda hal qilishga undaydi/o'rgatadi.

1. Ba'zi yosh o'qituvchilar, dars berishning ma'ruza usulini talabador o'quvchilarga aytib yozdirish (diktovka) usuliga aylantirib, uning mavqeiini juda ham tushirib yuborishlari mumkin. Buni bir qancha sabablar bilan izohlashlari, masalan, bu sohadan o'zbek tilida adabiyot mavjud emas, talabalar bu darsdan daftarlariiga bir nima yozib ketadilar, imtihonga kelganlarida bu yozuvlar yordam beradi va shunga o'xshash mun'iy bahonalar keltirishlari mumkin. Bularning hammasi ham asossiz bo'lib, o'quvchi/talabalarni to'laqonli bilim olishdan chalg'itadi, xolos.

Lekin shuni ham aytib o'tish kerakki, ma'ruzalarning ham o'ziga xos bir qancha yaxshi, diqqatga sazovor hamda ijobiy tomonlari mavjud:

1. Biror-bir soha, fan, yo'nalish, yangilik haqida umumiy ma'lumot berish va tinglovchilarga ushbu yo'nalish bilan bog'liq ko'rsatma/yo'l-yo'riqlar berish uchun ma'ruza usuli juda qulay, oson va maqsadga muvofiqdir. Bunda tinglovchilar sohani/yo'nalishni umumiy holda chuqurroq va tezroq o'zlashtiradilar. Bu xuddi ovqatlanish muassasasida tayyor va ulfatli ovqatlarni ularning qanday tayyorlanganini bilmasdan huzur qilib yeyishga o'xshab ketadi. Chunki ularning qanday tayyorlanganini bilmasdan ham, ovqatlarning qaysi biri yaxshi va qaysi biri unchalik emasligini bemalol ayta olasiz-da. Ularning mazasi haqidagi fikrlaringiz ham tayyorlanish jarayonini bilish bilan aslo bog'liq emas.

2. Agar auditoriyada, o'quv muassasasida har bir tinglovchini/talabani alohida ma'ruza matni yoki u bilan bog'liq bo'lgan o'quv materiallari/kutub/ma'ruza matni bilan ta'minlashga imkoniyat bo'lmasa, ma'ruza tinglovchilarga ommabop, chegaralangan va umumiy holdagi tegishli ma'lumot (yoki bilim) berishning eng yaxshi usulidir, desak hech ham yanglishmagan bo'lar edik. Agar talaba-o'quvchi harakatchan,

aqli, bilimli va faol bo'lsa, ta'limning an'anaviy va sust ma'ruza usuli orqali ham ancha katta bilim hajmiga ega bo'lishi mumkin, lekin uning (jodiy va samarali fikrlash doirasi baribir (taxminan 95 foizli ehtimollik darajasida) chegaralangan bo'lib qoladi. Agar o'quvchi-talabanning tajriba qobiliyati, oilaviy sharoiti yoki muhiti buni to'ldirmasa, uning tanqidiy mushohada qilish qobiliyati ham shubhasiz chegaralangan, bir yoqlama bo'lib qolishi mumkin. Demak, boshqacha qilib aytganda, insonning kichik aqliy salohiyati (intellektual koeffitsienti) uning juda katta hajmdagi haqiqiy bilimlar majmuasi tufayli katta bo'lib ko'rinishi mumkin, chunki u o'ylamasdan va fikr qilmasdan o'zining bilimlar majmuasidan tayyor kerakli javoblarni topib, darhol aytish imkoniyatiga ega bo'ladi. Buning isboti uchun atrofingizdagi insonlar bilan muloqot qilish va ularning betakror harakatlarini o'rganish kifoya.

3. Tinglovchilar soni ko'p bo'lganda ushbu usulning samarasi yuqori bo'ladi deb ayta olamiz. Ma'ruza yuzlab o'quvchi-talabalarga bir vaqtning o'zida ma'lumot yetkazish, unda mavzu bilan bog'liq savollarni mulohaza qilish, yo'nalish olish va mavzuning mohiyatiga tushunish uchun real imkoniyat yaratadi.

4. Bu usul ta'lim berishda unchalik tajribasi ham, limi ham, intilishi ham bo'lmagan o'qituvchilarni ta'lim jarayoniga jalb qilishga imkon yaratib, o'quv muassasasidagi o'qituvchi kadrlar safini bir qadar to'ldirishga xizmat qiladi. Chunki ular uchun ma'ruza usulini qo'llash, o'zini bilimdon qilib ko'rsatgan holda o'rtamiyona dars berishga cheksiz imkoniyatlar yaratadi, bunda o'qituvchi o'quvchilar bilan bevosita muloqotda bo'lmasdan, minbardan turib ma'ruza o'qish orqali o'z pedagogik mahoratini ma'lum darajada namoyish etishga imkoniyat topadi. Mavzu bilan uzviy bog'liq biror-bir savol yoki muammo bilan unga murojaat qilinsa, u, masalan, quyidagi tarzda javob berishi mumkin: *«Azizim men hech qachon palov pishirmaganman, lekin palovning mazasini har qanday oshpazdan ham yaxshiroq bilaman»*. Demak, yuqorida keltirilgan an'anaviy ma'ruza usuli haqidagi tadqiqotlardan ma'lum bo'ladiki, ta'limni bunday tashkillashtirishda talabalar ma'ruzaning mazmun-mohiyatini yaxshi eslab qololmaydilar, ijodiy fikrlash qobiliyatlarini rivojlantira olmaydilar va olingan ma'lumotlarni hayotda ishlatishga bilmuncha qiynaladilar. Ya'ni, ular xuddi kompyuterning xotirasidagi to'planayotgan ma'lumotlar bankidagi ma'lumotlar majmuasiga o'xshash

passiv bilimlarga ega bo'ladilar, xolos. Shuning uchun ham undan farqli o'laroq, quyida biz zamonaviy faol ma'ruza usulini va uni tashkil qilish qonun-qoidalarini ko'rib chiqamiz. Hozir biz ko'rib chiqishimiz lozim bo'lgan Aktiv/Faol ma'ruza usuli quyidagi asosiy bosqichlardan iborat bo'ladi:

1. Ma'ruza ni o'qish jarayoniga tayyorlanish bosqichi (uni boshqacha qilib shartli ravishda «**Chaqiriq**», «**Tayyorlanish**» atamalari bilan atash ham mumkin).

Bu bosqich ma'ruza darsi o'tilishining ilk bosqichi bo'lib, unda o'qituvchi talabalarning diqqat-e'tiborini o'rganilishi lozim bo'lgan mavzuning materialiga (sohasiga, muammosiga) iloji boricha tezroq jamlashga yordam beruvchi biror-bir topshiriq, masala yoki fikr beradi. U bunda ikki maqsadni ko'zlaydi: tinglovchi, o'quvchi yoki talabalarga ushbu soha bo'yicha ularning bilgan barcha bilimlarini eslashni taklif qiladi va buning asosida ma'ruzada javob berilishi zarur bo'lgan savollar majmuasini tuzadi. Demak, ushbu birinchi (**Chaqiriq**, **Tayyorlanish**) bosqichning asosiy maqsadi talabalarning ma'ruza o'qilishi kerak bo'lgan yo'nalishdagi bilimlarini faollashtirish, ularda bo'lajak ma'ruzaga ma'lum bir darajada qiziqish uyg'otish va ma'ruzaning pirovard maqsadlarini aniqlashga qaratilgan. Bunda, masalan, o'qituvchi quyidagi tartibda o'z ishini tashkil qilishi mumkin:

a) tanlangan ma'ruza mavzusi bo'yicha o'quvchi-talabalarning bilimlarini jamlash uchun besh daqiqa vaqt ajratish (bu ishni o'qituvchining topqirligi va aql-farosati bilan bog'liq ravishda xilma-xil usullarda va ko'rinishlarda uyushtirish mumkin);

b) o'quvchi-talabalarning ma'lum tartibda hosil qilingan guruhlarida yoki ikki kishilik juftliklarda (bu holda har bir o'quvchi o'zining yonidagi sherigi bilangina muloqot qilishi mumkin) muhokama qilish uchun savollar qo'yish va ularning muhokamasini jonli ravishda tashkil qilish;

d) tinglovchilarga ushbu aniq ma'ruza ma'nosi va matni bilan bog'liq iboralar, tayanch so'zlar, atamalar yoki tushunchalar ro'yxatini ko'rsatish va ulardan bu iboralar hamda atamalarni izohlab berishni, mohiyatini yoki ma'nosini so'rash. Agar shunday ish amalga oshirilsa, ma'ruzani berish jarayoni ancha oson va ortiqcha muammolarsiz o'tadi hamda o'quvchilarning o'zlarini erkin his qilib, masalaning mohiyatini anglay boshlaydilar.

1. Ma'ruzaning birinchi qismiga oid ma'lumotlarni berish (buni talabalarning mavzu haqida ma'lumot olishiga qiyoslagan holda «Ma'lumot olish» bosqichi deb atasa ham bo'laveradi.)

Azkiyor hal qiluvchi bosqichda o'qituvchi 10–15 daqiqa davomida ma'ruza matnini tushuntiradi yoki uning tub mohiyatini o'quvchilar diqqat-e'tiboriga havola qiladi. Bu vaqt butunlay tasodifiy ravishda mualliflarning o'zlari tomonidan tanlangan emas, albatta. Uning o'ziga xos ilmiy-uslubiy va amaliy asosi mavjudki, bunga rioya qilmasdan aslo shunisi yo'q. Chunki ma'ruza qanday bo'lmasin, uning davomiyligi belgilangan vaqtdan oshib ketgandan so'ng tinglovchilarning ma'ruzaga bo'lgan e'tibori asta-sekin susaya boshlaydi. Demak, ular uchun qo'llaydigan miya faollashtiruvchi turidagi yoki ularning mudragan miyasini faollashtirish uchun turtki bo'luvchi ishchan faoliyatni tashkil qilish lozim bo'ladi. Ushbu ish esa keyingi bosqichda amalga oshiriladi.

1. Ma'ruza o'qilishi jarayonida oraliq xulosalar chiqarish (ushbu bosqichni uning fikrlash jarayoni bilan uzviy bog'liq bo'lganligi uchun shurtli ravishda «Fikrlov» bosqichi deb atashimiz mumkin)

Ma'ruzaning ikkinchi bosqichida ta'rif etilgan birinchi «Ma'lumot olish» deb nomlangan qismi tugaganidan so'ng, o'qituvchi o'z ma'ruzasini ma'lum muddatga to'xtatadi va tinglovchilardan hozirgina tinglangan ma'ruza qismi bo'yicha eshitganlarini va o'zlarining ushbu yo'nalish, soha yoki soha haqidagi shaxsiy fikrlarini o'zlashtirilgan ma'lumot bilan solishtirishni va ijodiy fikrlashni taklif qiladi. Masalan, o'qituvchi tinglovchilarni juftliklarga bo'lib, ularga birgalikda (o'z sheriklari bilan) ushbu turdagi savollarni muhokama qilishga yo'llashi mumkin:

Hozir eshitgan ma'ruzadagi Siz olgan eng asosiy ma'lumotlardan qaysi biri ni aytib bera olasizmi?

Ma'ruzadan olingan ma'lumotlar Sizning ushbu soha haqidagi fikringiz va tajribangiz bilan mos keladimi?

Uning qaysi bir jihatlarini yoki tarkibiy qismlarini o'zingiz uchun muhim deb bilasiz?

Ma'ruzada bayon qilingan fikrlar Sizning shaxsiy fikringiz va tajribangizga mos keladimi?

2. Ma'ruzaga navbatdagi tayyorlanuv bosqichi va uning mohiyati Ushbu bosqichni unda talabalarni ma'lumotlarning keyingi qismini olishiga chaqirish uchun tayyorlanish ko'zda tutilgani uchun

shartli ravishda «Chaqiriq» yoki «Tayyorlanish» bosqichi deb ham atashimiz mumkin.)

Bu bosqichda ma'ruza o'qiydigan o'qituvchi talabalar yoki tinglovchilarga aynan birinchi bosqichda amalga oshirilgan jarayonga o'xshash yakka yoki juftliklarda ishlash uchun qisqa topshiriqlar beradi va bu topshiriqlar ularning ongida mavzuga nisbatan qiziqish uyg'otishi lozim bo'ladi. Bundan pirovard maqsad bo'lib quyidagilar xizmat qilishi mumkin:

- o'quvchi-talabalarning o'zlashtirgan bilimlarini jamlash, ularda ma'ruza^{ning} keyingi qismini eshitish uchun qiziqish (stimul) hosil qilish;
- ma'ruza qiziqarli ekan, degan ijobiy fikr uyg'otish;
- o'quvchilarning diqqatini yana bir marta ijodiy bilim olishga jalb qilish.

5. Ma'ruzaning ikkinchi qismiga oid ma'lumotlarni imkoniyat darajasida qiziqarli qilib berish (ushbu bosqichni uning mohiyatiga mos ravishda «Ma'lumot olish» deb atash maqsadga muvofiqdir).

Bu bosqichda o'quvchilarga mavzu davomining mohiyati qisqa va ifodali qilib tushuntiriladi va shundan so'ng o'qituvchi yana 10–15 daqiqa mobaynida mohirlik bilan ma'ruzaning keyingi qismini tinglovchilar diqqat-e'tiboriga havola qiladi hamda uning mazmunini (mohiyatini, tub ma'nosini, materialini) tanqidiy (jonli ravishda, ijodiy) jihatdan o'ylash va tahlil qilish uchun talabalar diqqatiga havola qiladi. Bunda jonli misollardan foydalangan holda, tushunarli va hayotiy qilib ma'ruza mavzu va masalalarini tavsiflash katta amaliy ahamiyatga egadir. Agar o'qituvchi shu masalani muvaffaqiyatli hal qila olsa, hech qiynalmasdan keyingi bosqichga o'tishi mumkin.

6. Ma'ruza mavzusi bo'yicha ikkinchi marta oraliq xulosalar chiqarish bosqichi (bu bosqich yana o'quvchilarning fikrlash jarayonini faollashtirish bilan uzviy bog'liqligini hisobga olgan holda uni «Fikrlash bosqichi» deb ataymiz).

Bunda o'qituvchining hurmat va e'tiboriga loyiq tinglovchilar o'z asosiy fikrlarini hamda bilimlarini ma'ruzadan olgan ma'lumot va g'oyalar bilan solishtirish hamda tegishli xulosalar chiqarish imkoniyatiga ega bo'ladi. Bizningcha, faol ma'ruza o'tkazishning asosiy va hal qiluvchi bosqichlari hamda uni tashkil qilishning tub sir-asrirlari kitobxonga ancha tushunarli bo'ldi chog'i. Demak, biz olg'a qarab harakat qilishga

... harakat dasturi yaratdik va ma'ruza bilan bog'liq keyingi qoidalar ma'nosini ham ko'rib chiqishga tayyormiz. Xuddi shu tartibda harakat qilinsa, ma'ruzaning uchinchi, to'rtinchi va boshqa hamma qismlari muvaffaqiyatli o'qiladi va nihoyat darsni yakunlash bosqichiga o'tib kelinadi. Bu esa o'z-o'zidan yakuniy topshiriq turidagi mashg'ulot bo'lib, yalpi miqyosdagi (ko'rinishdagi), ma'ruzaning hamma tarkibiy qismlarini va mohiyatini qamrab olgan ijodiy va tanqidiy ko'rinishdagi harakatni talab qiladi.

7. Paol ma'ruzaning oxirgi bosqichi yakuniy topshiriq va fikrlash shartli atalishi mumkin (demak, uni shartli ravishda «Fikrlash» bosqichi deb ham atay olamiz).

Paol usulda o'tkazilayotgan ma'ruzaning ushbu oxirgi va hal qiluvchi bosqichida o'qituvchi o'quvchi-talabalarga shunday turdagi topshiriq, masala, test, muammo yoki ko'rsatma berishi lozimki, unda tinglovchilar ma'ruzada berilgan asosiy ma'lumotlar, faktlar va qoidalar to'g'risida ijodiy hamda jonli fikrlasinlar. Bu esa, o'z navbatida, albatta, o'qituvchining mavjud tajribasi va bilimi darajasi bilan aniqlanib, qilm-xil ko'rinishlarda va usullarda tashkil qilinishi mumkin. Bunday talablariga yaqqol misol tariqasida quyidagilarni keltirishimiz mumkin:

- sinfdagi (guruhdagi) talabalarni (o'quvchilarni, tinglovchilarni) maqsadga muvofiq ravishda tashkil qilingan guruhlarga yoki juftliklarga bo'lingan holda ma'ruzaning asosiy qismlari haqida oldindan tuzilgan ochiq turdagi savollarga javob berishlarini so'rash mumkin;

- har bir tinglovchiga ma'ruzaning asosiy qismini, undagi berilgan qoidalar va ma'lumotni hamda ma'ruza mohiyatini qamrab oluvchi «5 daqiqalik insho (hikoya)» yozishni taklif qilish ham samarali natijalarga olib kelishi mumkin;

- har bir tinglovchi/talabaga ma'ruza davomida ko'rib chiqilgan muammolar bilan bog'liq birgina savolga bag'ishlangan «5 daqiqalik insho» yozish topshirig'ini berish va ular uchun ma'ruza davomida javobsiz qolgan birgina savolni yozishlarini taklif qilish. O'qituvchi bu insholarni yig'ib oladi va ularni kelajakda o'z ma'ruzasini yanada boyitish uchun ishlatishi mumkin yoki ularning ichidan eng qiziqarli/maqsadga muvofiqlarini tinglovchilar/talabalar bilan birgalikda muhokama qilishi mumkin. Endi har bir alohida olingan bosqichda qo'llanilishi mumkin bo'lgan faol pedagogik usullar haqida batafsil ma'lumot to'xtalib o'tamiz.

(Chiqiriq, Tayyorlanish) bosqichida talabalarining o'rganilishi zarur bo'lgan yo'nalishdagi bilimlarini faollashtirish, ularda o'rganilayotgan mavzuga nisbatan ma'lum bir darajada qiziqish uyg'otish va ma'ruzaning berilishi bilan bog'liq pirovard maqsadlarini aniqlash uchun quyidagi turli usullarni qo'llash mumkinki, ular o'qituvchining ishini ancha qisqartiradi va uning o'quvchilar bilan maqsadga muvofiq ravishda muloqot qilishiga imkon beradi:

Mantiqiy zanjir usuli

Bu usul ko'pincha tezda faollashtirilish va o'rganilayotgan mavzuning mohiyatiga etish o'ta muhim bo'lgan mavzularni o'rganishda yoki shunday xususiyatlarga ega bo'lgan guruhlarda qo'llaniladi. O'qituvchi ushbu mavzu bilan uzviy bog'liq bo'lgan so'zlar ketma-ketligini (gapni, fikrni, qoidani, faktni, tushuntirishni, gipotezani, xronologik ketma-ketlikni, sabab-oqibat zanjirini va hokazo) ixtiyoriy ravishda tanlab oladi va ularni bir qancha alohida so'z qismlariga bo'lib, alohida qog'ozlarga yozib chiqadi. Keyin talabalar (tinglovchilar) guruhlariga fikrlarini jamlab muhokama qilish natijasida, so'zlarni ma'no-mohiyatiga ko'ra to'g'ri tartibda joylashtirish vazifasini beradi. Bir qancha tinglovchi/talaba bu ishini bajarib, guruh yagona bir xulosaga kelganidan so'ng, o'qituvchi ularga bu fikr o'rganilayotgan ma'ruza matnida qanday ma'noda kelishiga e'tibor berishni va ma'ruzadan so'ng uni iloji boricha aniqroq va batafsilroq aniqlashga harakat qilish kerakligini bildiradi. Demak, endi talabalar ma'ruza davomida bu so'z/fikr qachon va qay tarzda hamda qanday ma'noda kelishiga alohida e'tibor beradilar, ya'ni ularning fikri ma'ruza davomida bir tomonga yo'naltirilgan (fokuslashgan) holatda bo'ladi. Yo'naltirilgan fikr-e'tibor esa ularga mavzuni aql nuri bilan yoritishiga va undan tegishli ma'noni atroficha o'qishga olib kelishi tabiiy.

Ma'ruza mavzusi bo'yicha ma'lumot yozish

Tinglovchi/talabaga besh daqiqa davomida taklif etilgan mavzu bo'yicha ular biladigan hamma ma'lumotlarni erkin uslubda yozish taklif qilinadi. Besh daqiqa o'tgandan so'ng esa ishini ijodiy ravishda yakunlash uchun yana bir daqiqa qo'shib berish ham yaxshi natijalarga olib keladi. Chunki tip'iz (kritik) sharoitlarda inson miyasiga eng yaxshi

va samarali fikrlar kelishi mumkin. Keyin esa ularning ba'zilaridan yozganlarini bir-birlariga aytishlarini, munozara qilishlarini yoki barcha sinf o'quvchilariga o'qib berishlarini so'rash mumkin. Ularga ma'ruza davomida qaysi bir fikr, g'oyalar yoki kimning fikri to'g'ri chiqishiga ahamiyat berishni so'rash ularning fikrini jamlashga va keyinchalik bo'ladigan ma'ruzani diqqat-e'tibor bilan tinglashga katta yordam beradi. Bunda, albatta, o'qituvchi shart-sharoitga va o'quvchilarning qiziqish darajasiga bog'liq ravishda bundan boshqa imkoniyatlarni ham keng miqyosda qo'llashi mumkin.

Semantik xususiyatlar tahlili

Bunda tinglovchi (talaba)larga ma'lum bir ko'rinishdagi va tuzilishdagi jadval tuzish taklif qilinadi. Ushbu jadval birinchi ustunining birinchi satrida ularga yaxshi ma'lum bo'lgan bir hodisa, dalil yoki faraz, ikkinchi satrda bugun o'rganiladigan mavzu bilan bog'liq hodisa, dalil yoki farazning yo'nalishi qo'yiladi. Jadval birinchi satrining qolgan katakchalarida esa mavzu bilan bog'liq asosiy ko'rsatkichlar yozib chiqiladi. Talabalarga hosil bo'lgan jadvalning ikkinchi va uchinchi ustunlaridagi bo'sh katakchalarni to'ldirish taklif qilinadi. Agar ular tegishli ma'lumotlar yo'qligi yoki uni yaxshi bilmasliklari sababli jadval katakchalarini to'ldira olmasalar yoki javoblarining to'g'ri ekanligiga umchalik ishonmasalar, buni ma'ruza davomida eshitgan ma'lumot, qoida yoki faktlardan foydalanib, amalga oshirishlari (tekshirishlari) mumkinligini yotig'i bilan tushuntirish kerak bo'ladi. Demak, endi talabalar ma'ruza davomida uni tinglash va tegishli ma'lumot olish uchun yordam beradigan bir yordamchi vositaga ega bo'ladilar. Bu usul matematika, fizika, iqtisodiyot kabi aniq fanlarni o'rganishda juda ham qo'l kelishi va foyda berishi mumkin.

(Ma'lumot olish) bosqichiga tinglovchilar (talabalar) (**Chaqiruv, Tayyorlanuv**) bosqichidan so'ng bir qadar tayyor bo'ladilar. Chunki ular bu bosqichga ma'ruza mavzusi bo'yicha bilganlarini imkoniyat darajasida eslab olgan, o'zlariga mavzuga oid aniq savollar bergan, oldilariga tegishli maqsadlarni qo'ygan va demak, ushbu mavzuga qiziqqan holda keldilar. Bu bosqichda ham quyida keltirilgan bir qancha metodik usullarni qo'llash mumkinki, ular darsning samaradorligini birmuncha oshiradi:

O'zaro so'rov usuli

Bu metodik usul quyida bayon qilingan tarzda qo'llanilishi mumkin. Ikki talaba (o'quvchi) mavzuga bog'liq biror-bir matnni, ma'lumotni qoidani, dalilni o'qiydi va har bir bo'lim yoki xat boshidan so'ng bir kancha muddat to'xtaydilar hamda bir-birlariga o'qilgan materialning mazmunini yuzasidan tegishli savollar beradilar. Bunda ular bir-birlaridan ushbu matn qismidagi asosiy fikrlar haqida so'raydilar. Mabodo qiyinchilik tug'ilsa yoki tushunmovchilik ro'y bersa, o'qituvchi ularni maqsadga muvofiq ravishda yo'naltirib turishi va masala mohiyatini tushuntirishi lozim bo'ladi. Bu usulni qanday qo'llash keraqligini auditoriyadagi talabalarga ko'rsatgandan so'ng, o'qituvchi guruhning barchasini maqsadga muvofiq bo'lgan juftliklarga bo'ladi hamda ularning ko'rsatilgan tartibda birgalikda ishlashlarini amalga oshiradi va kera bo'lganda, ularga yana yaqindan uslubiy-axborot tarzda yordam beradi. Bunday juftliklar o'qituvchi-sinf tarzida ham tashkil qilinishi mumkin. Bunda o'qituvchi matnning biror-bir qismini o'qiydi va o'quvchilar uning mazmunini tushunganlaridan so'ng, talabalar ushbu qism bilan bog'liq savollar beradilar. Keyin esa o'qituvchi rolini biror-bir talabaga o'tatib egallashi mumkin. Bunda o'qituvchi sun'iy ravishda o'z-o'zidan «oddiy tinglovchi/o'quvchi» darajasiga tushishi lozim bo'ladi.

O'zaro bir-birini o'qitish usuli

Ko'pchilikka ma'lumki, o'rganishning eng yaxshi usuli o'zgalarni biror-bir narsaga o'rgatishga harakat qilishdir. Bunda inson o'zining hamma bilimi va imkoniyatlarini ishga solib, bu vazifaga ijodiy ravishda yondushadi. O'zaro bir-birini o'qitish usuli ham xuddi shu tamoyilga asoslangan bo'lib, bunda o'quvchilarga vaqtinchalik o'qituvchilik rolini bajarish taklif etiladi va ular guruhdagi boshqa talabalarni o'rganilayotgan mavzu bilan bog'liq matnlar, qoidalar, dalillar yoki ma'lumotlar bilan ishlashga o'rgatish imkoniyatiga ega bo'ladilar. Guruhdagi har bir talabaga biror-bir matnning bir xil nusxasi tarqatiladi. O'quvchilarning g'alma-g'aldan o'qituvchilik rolini o'ynaydilar. Bunda «o'qituvchi» rolini o'ynaydigan talabadan quyidagilarni bajarish so'raladi. Ya'ni, guruhdagi hamma talabalar matnning biror-bir bo'lagini o'qib bo'lishganidan so'ng «o'qituvchi»:

- matn bo'lagidagi ma'lumotlarning mohiyatini qisqacha aytib va tushuntirib beradi;
- matn bo'yicha savollar o'ylab topib, ularga boshqa talabalarning javob berishini so'raydi;
- boshqalar uchun tushunarsiz bo'lgan joylarini qayta tushuntirishga talabning ma'nosini chaqishga harakat qiladi;
- matnning keyingi bo'lagida nimalar kelishi mumkinligi haqidagi talab tasmiy fikrlarini aytib va tushuntirib o'tadi;
- matnning keyingi bo'lagini o'qish va uni atroflicha tahlil qilish talabni topshiriq beradi.

Hunday turdagi darsning boshlanishida, avvalo, o'qituvchining o'zi talaba/o'quvchiga bu usulni aniq va ravshan namoyish qilib berishi lozim bo'ladi. Shuning uchun ham u talabalarga o'zining matnning birinchi qismi bo'yicha munozara boshlovchi bo'lishini bildiradi va ulardan talab jarayonni diqqat bilan kuzatish kerakligini so'raydi. Talabalarning javoblari ham bu usulda dars olib borishlari zarurligini bilganlaridan so'ng o'qituvchining namoyish qilayotgan darsini diqqat bilan kuzatadilar va boshqaruvchi xulosalarni chiqaradilar. O'qituvchi yuqorida keltirilgan besh bosqichdan iborat harakatlar ketma-ketligini tinglovchilarga batafsil tushuntirib bo'lganidan so'ng, har bir bosqichda shaxsan o'zi nima qilish lozimligini aniq va ravshan namoyish qilib berishi juda muhimdir. Hundan tashqari, o'qituvchi matnni qanday usulda maqsadga muvofiq bo'lgan qismlarga bo'lish muammosini ham oldindan hal qilib olishi lozim. Bunda asosiy ko'rsatkich sifatida tanlangan matn qismini 8-10 daqiqa davomida muhokama qila olinishi ish muvaffaqiyatining garovidir. Demak, matnni qismlarga bo'lganda, uning har bir alohida bo'lagida qanday turdagi va hajmdagi ma'lumotlar mavjudligini hisobga olish kerak bo'ladi.

Savollarni ham mantiqiy, ma'lum me'yorlarga rioya qilgan holda berish maqsadga muvofiqdir. Bunda ham talabalarga savol berish malakasini namoyish qilish lozim bo'ladi (bu boradagi qo'shimcha foydali maslahat va ma'lumotlarni qo'llanmaning tegishli bo'limidan olishingiz mumkin). Savollar matn parchasida mavjud bo'lgan fikrlarni qayd qilish va yanada chuqurroq tushuntirish, unda aytilmagan (lekin yashirin holda mavjud) tomonlarni aniqlash va ularni talabalarning fikrlari bilan solishtirish maqsadida berilgani ma'qul. O'qituvchi ma'lum turdagi

va mu'nodagi savollar vositasida talabalarning predmetni/sohani o'rganish jarayonini iloji boricha maqsadli ravishda boshqarishi lozim. Matnning keyingi qismida nima kelishi mumkinligi haqida o'z fikrlarini aytishda o'qituvchi o'z shaxsiy fikrlarini bildirishi yoki bu haqda talabalarning mulohazalarini ham so'rashi mumkin. Agar talabalar birinchi namoyish vaqtida usulning mohiyatiga to'la tushunmasalar yoki shartli «o'qituvchi sifatida ishlashga qiynalsalar, o'qituvchi ularga hamma bosqichlarni yana bir karta batafsil tushuntirib, ikkinchi marta namoyish qilish jarayonini amalga oshirishi maqsadga muvofiqdir.

O'qitish bo'yicha talabalar uchun maxsus qo'llanma tayyorlash

Bunday turdagi qo'llanmalar tayyorlash o'qituvchi bo'lmagan taqdirda ham (yoki shunday sharoitni sun'iy ravishda yaratib, talabalarning o'rganishlariga va bilim olishlariga asos yaratib, ularning ilmiy izlanishlar olib borish malakalarini rivojlantiradi. Masalan, ular mustaqil ravishda biror-bir narsani, hodisa yoki mavzuni o'rganmoqchi bo'lsalar bu juda ham qo'l keladi. Oldindan aniq berilgan savollar mavjud bo'lganda talabalarning diqqat-e'tibori matnda u yoki bu yerda tarqoq holda berilgan ma'lumotlarga, dalillarga va qoidalarga yo'naltiriladi hamda bu hol ularning sohani chuqurroq o'zlashtirishlariga va ijodiy fikrlashlariga yordam beradi. Tegishli matn parchasi o'qib bo'linganidan so'ng, qisqa muddatli munozara uyushtiriladi. Tanqidiy munozara qila olish qobiliyatini rivojlantirish va fikrlash jarayonini mukammal tashkil qilish maqsadida ishlab chiqilgan ushbu turdagi qo'llanmalar quyidagi ijobiy natijalarga olib kelishi mumkin:

a) ular talaba (o'quvchi)larga matndagi muhim, ammo unchalik ko'zga tashlanmaydigan fikr va g'oyalarni ilg'ab olishga imkon beradi. Oddiy holatlarda talabalar bunday fikr va ma'lumotlarni unchalik tushunmaydilar yoki tub mohiyatiga eta olmaydilar;

b) ushbu turdagi qo'llanmalar va yozma materiallar ta'lim olishning hamma bosqichlarida yuqori darajadagi va sarmahsul o'ylash jarayonini rivojlantirishga olib keladi hamda pirovard natijada o'quvchilarning ta'lim samaradorligini va saviyasini sezilarli darajada oshiradi;

d) bunday yozma manbalar va qo'llanmalar talabalarning bo'lajak munozari hamda yozma ishlari uchun o'ziga xos imkoniyat (vositachi) vazifasini bajaradi.

Ikki bo'limdan iborat kundaliklar

Bunday ko'rinishda tashkil qilingan kundalik turiga mansub yozuvlar talabalarga o'rganilayotgan (o'qilayotgan) mavzu matnining mazmunini o'z ichiga olgan tajribalari hamda real hayot bilan solishtirishga, o'zlarining salbiy ravishdagi qiziqishlarini imkoniyat darajasida qondirishga va fikrlarini bir yo'nalishda jamlashga yordam beradi. Bunday ikki bo'limdan iborat kundaliklar tuzishni talaba (o'quvchi)larga biror-bir katta hajmli matnni yoki mavzuni mustaqil ravishda o'zlari o'rganib kelishlari haqidagi uy vazifasi yoki mustaqil topshiriq sifatida berilganda juda ham foydalidir. Bunday ko'rinishdagi kundalikni tuzish uchun daftarning har bir varag'i o'rtasidan teng ikkiga bo'linadi. Daftardagi ushbu chiziqning chap tomonida matnning qaysi qismi ularda katta taassurot koldirgani haqida yoziladi. Masalan, matnning bu qismi ularga hayotlarida uchragan biror-bir voqea yoki hodisani, tajribani, hikoyani yoki voqeani eslatgandir yoki ular biror-bir narsaga qarshidirlar, ishonmaslar, astoydil qarshilik qilishni xohlarlar. Kundalikning o'ng tomonida esa talabalar chap tomonda o'zlarining yozganlariga tushuntirish yoki izoh berishlari lozim bo'ladi. Ya'ni,

- Nega bu qism ularda katta taassurot koldirdi?
- Nima sababdan ular shu matn qismini tanlab olib yozdilar?
- Bu ma'lumot ularda qanday ijobiy yoki salbiy fikrlarni yuzaga keltirdi?
- O'rganilayotgan mavzu bilan bog'liq qanday savollar yoki muammolar tug'ildi?

Demak, talabalar matnni mustaqil o'qish va o'zlashtirish jarayonida vaqti-vaqti bilan to'xtab, fikrlab, o'zlarining ikki bo'limdan iborat kundaliklarida tegishli xulosalar qilishlari lozim bo'ladi. Bu esa ularni o'ylashga, fikrlashga va mushohada yuritishga majbur qiladi. Ushbu yozuvlar hajmi o'qituvchi tomonidan tavsiya qilingan bo'lishi ham mumkin, masalan, har besh betli matnni yoki mavzuni o'qiganda talaba (o'quvchi) o'z kundaligida o'nta yozuv qilishi shart deyilsa, ularning ishini yanada samaraliroq qilish mumkin bo'ladi. Yozuvlar hajmi albatta matnning yo'nalishi, ma'nosi va ahamiyatiga bog'liq bo'lishi kerak.

Navbatdagi (**Fikrlov**) bosqichda oldingi bosqichlarda qo'llanilgan ko'pgina usullarni qaytadan ishlatish mumkin bo'ladi. Bu aqliy (mental)

ko'rinishga ega bo'lgan bosqichda qo'llanilishi mumkin bo'lgan ba'zi usul va uslubiyatlarga qisqacha to'xtalib o'tamiz:

Asosiy atamalar, qaytaruv

Agar matnni yoki mavzuni mutolaa qilishdan oldin talaba (o'quvchi) larga unda uchraydigan asosiy atamalarni va so'zlarni umumiy ravishda izohlash talab qilinsa hamda ular konkret matnda qanday ma'noda ishlatilganligi so'ralsa, matnni o'qib bo'lgandan so'ng ulardan «Bu so'z atama, so'z qismlarini yana qayerlarda va qanday ma'nolarda ishlatish bo'ladi?» – degan savol bilan murojaat qilish mumkin bo'ladi. Bu esa o'z navbatida, talabalar va o'qituvchi orasidagi qizg'in munozara hamda fikr almashinuv uchun asos bo'lib xizmat qilishi mumkin.

Bir-biriga bog'lanmagan mantiqiy zanjirlar, qaytaruv

Matnda uchraydigan voqea-hodisalar aks ettirilgan gaplar (gap qismlari, bo'laklari)ni alohida so'zlarga ajratgan holda talabalarga tavsiya etiladi va matnni o'qib chiqish jarayonida (yoki undan keyin) so'zlarning matn bilan uzviy bog'liq ravishda joylashuvi, ketma-ketligini topib, so'zning boshlang'ich ko'rinishini tiklash topshirig'i beriladi. Bu vazifa talab darajasida bajarilganidan so'ng, o'quvchilar (talabalar) sinfdoshlari oldida bajargan ishlarini tushuntirib va izohlab berishlari lozim bo'ladi.

O'qitish bo'yicha talabalar uchun maxsus qo'llanma tayyorlash, qaytaruv

Agar o'quvchilar uchun mo'ljallangan qo'llanma yaxshi uylab tuzilgan bo'lsa, undagi topshiriqlar o'quvchi (talaba)larga matn mazmunidagi mavjud ma'lumotlarni chuqur fikrlagan va topshiriqqa ijodiy yondashgan holda to'plashga va umumlashuv hosil qilishga yordam beradi. Albatta, bunda bajarilgan ishlardan xulosa chiqarish deb ataladigan va alohida ahamiyatga molik bo'lgan bosqichni ham aslo yoddan chiqarmaslik zarur. Chunki har bir talaba o'z tajribasi va bilimidan kelib chiqqan holda muqobil va o'ziga xos ko'rinishdagi yechimlarga kelishi tabiiy. Bu esa, o'z navbatida, talabalar orasida jonli muloqot hamda qizg'in munozarani amalga oshiradi va ushbu munozara haqiqatning mezonini sifatida xizmat qiladi.

Ikki bo'limdan iborat kundaliklar. qaytaruv

Matn o'qib bo'lingandan so'ng, (**Fikrlash**) bosqichida talabalar matn ikki bo'limdan iborat kundaliklar bilan ishlash jarayoniga qaytadilar. O'qituvchi matnni yoki tegishli mavzuni qismlarga bo'lgan holda kundaliklaridagi yozuvlardan foydalanib, bir-birlari bilan mavzu doirasida o'zaro fikr almashishlarini so'raydi. O'qituvchining o'zi ham matnga, mavzuga va uning tarkibiy qismlariga tegishli bo'lgan izohlarni tayyorlab kelishi maqsadga muvofiq bo'ladi. Bu ishga iloji boricha ijodiy yondashish lozim. Chunki o'qituvchi muloqot chog'ida o'quvchilarga o'zining shaxsiy fikrlarini ham bayon etishi va ularni har taraflama izhlashi lozim bo'ladi.

O'ylang/Birgalikda ishlang/Fikr almashing

Bu faoliyat turi o'quvchilar (talabalar)ni matn mazmuni hamda mohiyati haqida atroflicha fikr yuritishga va unga oid ma'lum bir xulosa chiqarishga undaydi. Buni tashkil etish uchun o'qituvchi talabalarni chuqur o'ylashga va mushohada yuritishga undaydigan savollar tayyorlaydi. Keyin har bir talabaga ushbu savollarga qisqa va lo'nda javob yozishni so'raydi. Shundan so'ng talabalar juftliklarga bo'linib, bir-birlari bilan mavzu haqida fikr almashadilar va ikkala talabaning javobini ham hisobga olgan holda bir butun javob tayyorlashga harakat qiladilar. Mashg'ulot oxirida o'qituvchi talabalar juftliklariga qisqa muddatda o'z ishlarining yakunini (muhokamalarining natijasini) guruhga so'zlab berishlarini so'raydi. Bu mashg'ulot ularni faollikka, o'zaro fikr almashishga, tanqidiy mulohazaga va ijodiy fikrlashga undaydi.

3. SUQROT USULI YOKI SAVOL-JAVOBLAR VOSITASIDA TA'LIM BERISH

*O'zingga ma'lumdir, ey dahr sitaming,
Sitam chodirida o'tar har daming.
Yomonga ne'mat-u yaxshiga kulfat,
Yovmisan yo eshak? Bu ne alaming?*

Umar XAYYOM

Ushbu usul qadimgi greklar tomonidan keng qo'llanilgan bo'lib, uning asoschisi grek olimi Suqrot hisoblanadi. Bu usulning mohiyati

ta'lim jarayonida induktiv sabab-oqibat zanjiridan foydalanishga va buning vositasida talabalar bilan faol muloqotni amalga oshirishga asoslangan. Ko'pincha bu usulni «reflektiv faol fikrlash usuli» deb ham atashadi va bunda o'qituvchilar talabalarga sermaxsul fikrlash ko'nikmalarini o'rttirishga va bu bilan bog'liq ruhiy pozitiv jarayonlarni rivojlantirishga ko'mak berishlari kerakligi uqtiriladi. Bunda o'qituvchilar talabalarga «faol konstruksionist» bo'lish ko'nikmalarini shug'ullanadilar va ular bilimlarini o'z kuchlari bilan barpo qiladilar. Shuqrol usulning asosiy maqsadi va mag'zi talabalarga qanday qilib savollar berishni o'rgatish, ushbu savollarga tegishli javoblar topish, bu savollar bilan bog'liq bo'lgan muammolarni hal qilish va bular asosida tevarak-atrofdagi dunyo va u bilan uzviy bog'liq bo'lgan o'z g'oyalari, gipotezalari, nazariyalari va qarashlarini shakllantirishdir. Bunda o'qituvchilar talabalarga muammoli hayotiy masalalarni va hodisotlarni bayon qiladilar hamda ularning mos yechimlarini savol-javob vositasida topishga harakat qiladilar. Masalan, o'qituvchi qo'lida ingichka trubkacha bilan bir-biriga ulangan ikkita dumaloq shisha idishni o'quvchilariga namoyish qiladi. Shisha idishlarning biri qizil rangli suyuqlik bilan to'ldirilgan bo'lsin. Agar o'qituvchi bir qo'li bilan qizil suyuqlik to'ldirilgan shisha idishni ushlab tursa, qizil suyuqlik ikkinchi shisha idishga oqib o'ta boshlaydi. Namoyishdan so'ng o'qituvchi o'quvchilariga savol beradi:

Nima sababdan qizil suyuqlik ikkinchi shisha idishga oqib o'ta boshlaydi?

O'quvchilar bu savolga javob topish uchun bir-birlariga savol berib, mantiqan mulohaza qilib, kerakli bo'lgan to'g'ri javobni axtara boshlaydilar. O'qituvchi esa bu jarayonni boshqaradi va o'quvchilarga nima uchun qizil suyuqlik harakatlanayotganligi haqida ularning o'zlari yechim topishlariga va o'z shaxsiy nazariyalarini yaratishga hamda uni tekshirishlariga ko'mak beradi. Xuddi shunday tajribalarni ijtimoiy fanlarda ham, iqtisodiyotda ham ishlatish mumkin. Bu usulda ta'lim berishda o'qituvchilar «*Fikrlash o'zi nima?*», «*Fikrlash malakalari nimalardan iborat?*», «*Yuqori darajada fikrlash ko'nikmalari qanday tashkil etuvchilardan iborat?*» – degan savollarga mos bo'lgan javoblar topishlari kerak bo'ladi, chunki faqat shundagina bu usul vositasida ta'lim berish jarayonini to'g'ri va samarali uyushtirish mumkin.

Quyidagilarni fikrlashning abstrakt intellektual jarayonlari va bu bilan bog'liq operatsiyalarning asosi deyishimiz mumkin:

- fikrlash induksiya, deduksiya, tasniflash va sabab-oqibat zanjirini topish bilan bog'liq jarayon;

- fikrlash abstraksiyalar va maxsus tamoyillar asosida hamda dalillar va alohida hodisalar tahlili vositasida voqea-hodisotlarning asosiy xususiyatlarini topish bilan bog'liqdir;

- fikrlash tahlil qilish va kritik mulohaza yuritgan holda kerakli natijalarga erishmoq;

- fikrlash algoritmik bo'lmagan jarayon bo'lib, uning biror-bir qismi oldindan aniqlanib quyilmagan;

- fikrlash juda murakkab jarayon bo'lib, uni oldindan bashorat qilish mumkin emas. Bunda fikrlayotgan individum o'z bilimlar majmuasi va tajribasidan kelib chiqqan holda biror-bir konkret natijaga keladi;

- fikrlash ko'pincha bir qancha turli xil yechimlarga olib keladi hamda ularning har biri o'z kamchilik va afzalliklariga ega bo'ladi. Ularning orasidan eng muhimini tanlab olish ko'pincha bir qancha qiyinchiliklar tug'diradi (tanlash muammosi);

- fikrlash ko'pincha noaniq natijalarga olib keladi, bu noaniqlikni hal qilish uchun qo'shimcha ma'lumotlar yoki tajribalar talab qilinadi.

Fikrlash jarayonining bunday murakkabligi konkret fan, g'oya yoki ko'nikmalarni tushuntirishda bir xil qoidalarni ishlatishga monelik qiladi. Suqrot usulida ta'lim berishning besh asosiy bosqichi (fazasi) bo'lib, ular quyidagilardan iborat:

<i>Fazalar nomi</i>	<i>Nimalar bajariladi?</i>	<i>O'qituvchi nimalar qiladi</i>
1-faza	Maqsadlarni aniqlash va o'quvchilarga darsda nimalar amalga oshirilishini tushuntirish.	O'qituvchi darsning har bir maqsadi ustida alohida to'xtaladi va o'quvchilarni savol-javob tariqasida o'tiladigan darsga tayyorlaydi. Darsning asosiy qoidalari tushuntiriladi.
2-faza	O'quvchilarga topshiriq berish va muammoni yotig'i bilan tushuntirish.	O'qituvchi muammoli holat yoki situatsiyani imkon boricha ko'proq ko'rgazmali qurollarni ishlatgan holda tushuntiradi.

1-faza	Ma'lumot yig'ish va talabalar bilan birgalikda tajriba o'tkazish.	O'qituvchi masalani hal qilish uchun yo'naltirilgan ma'lumotlar yig'ish uchun o'quvchilarni muammoli holat bo'yicha iloji boricha ko'proq savollar berishga rag'batlantiradi.
2-faza	Muammoni tushuntirish va turli gipotezalani muhokama qilish.	O'qituvchi o'quvchilarni muammoning echimini topish maqsadida ilmiy bashorat qilishga undaydi va muammoli holat bo'yicha kerakli bo'lgan hamda relevant tushuntirishlar beradi.
3-faza	Savol-javob jarayonini tahlil qilish.	O'qituvchi o'quvchilarga o'z intellektual jarayonlari haqida fikrlashga imkon beradi va dars bilan bog'liq savol-javoblarni tahlil qiladi hamda bu bilan bog'liq kerakli jihatlarini tushuntiradi.

Bu usulda ta'lim berganda boshqa usullardan, masalan, muloqot usulidan, tanqidiy mushohada usulidan, taqdimot yoki kooperativ usulda dars berishdan farqli o'laroq, dars butun guruhga o'tiladi, dars jarayoni esa ochiq bo'lib, talabalar unda faol ishtirok etadilar. Konseptual jihatdan qaraganda, Suqrot usulida dars berish juda qiziqarli ravishda amalga oshiriladi va u pedagogik tajribasi kam bo'lgan o'qituvchilar uchun tajribalarini anchagina oshirishga xizmat qilishi mumkin. Oldindan ko'rsatib o'tilganidek, savol-javob vositasida dars berish mavzu bilan bog'liq bo'lgan va muammoli yoki tushunarsiz bo'lgan holatlarni topish va ularni tahlil qilishdan iboratdir. Muammoli vaziyat yoki holat o'rganilayotgan mavzu bilan bog'liq biror bir masalaning ko'rinishi bo'lib, u «Nimaga?» yoki «Nima bo'lardi, agar?» degan savollarga javob topish tariqasida qo'yiladi. Har qanday soha yoki fanda bunday muammoli vaziyatlar soni juda ko'p miqdorda topilishi mumkin. Agar Siz dars uchun qandaydir bir muammoli holat (situatsiya) topmokchi bo'lsangiz, u holda quyidagilarni bajarishingiz maqsadga muvofiq bo'ladi:

– Siz tahsil berayotgan soha yoki fanga uzviy bog'liq bo'lgan va o'zingiz uchun muammoli bo'lgan biror bir holat haqida fikrlab ko'ring. Bu holat biror-bir savol yoki muammo vositasida ifodalanib, darsda o'quvchilar orasida tahlil qilishga munosib bo'lishi mumkin.

– Agar biror-bir masala, holat yoki muammo Siz ishlayotgan o'quvchilar orasida tabiiy qiziqish tug'dirgan bo'lsa, bu ham muammoli holatga (situatsiyaga) asos bo'lishi mumkin.

– Ta'lim berayotgan sohangizdagi biror-bir masala, muammo yoki hali talabalar tushunishi uchun juda qiyin bo'layapti. Siz buni boshqacha usullar bilan tushuntirish uchun tegishli muammoli holat o'ylab topishingiz kerak bo'ladi.

Yuqorida Suqrot usulida ta'lim berishning besh asosiy fazasi ko'rsatib o'tilgan edi. Endi ularning har birini batafsilrok ko'rsatib va tushuntirib o'tamiz.

Maqsadlarni aniqlash va o'quvchilarga darsda nimalar amalga oshirilishini tushuntirish

Savol-javob vositasida dars berishning eng avvalida barcha turdagi darslar singari, o'qituvchi talabalarga darsning maqsadini aniq va ravshan tushuntiradi, ularni motivasiya asosida bilim olishga tayyorlaydi, so'ngra o'quvchilarning dars davomida nimalarni kutishlari mumkinligini tushuntiradi. Bunday turdagi darslarga hech qachon qatnashmagan talabalarga, ularning yoshidan qat'i nazar, bunday usulning mohiyatini va qonun-qoidalarini iloji boricha batafsil va aniq tushuntirish kerak bo'ladi. Aks holda afsus qilishingiz mumkin. Suqrot usulida tashkil qilinadigan darslarning asosiy bosqichlari talabalarga quyida bayon qilinganiday tashkillashtirilishi yaxshi natijalarga olib kelishi mumkin:

– Talabalarga darsning maqsadi nafaqat yangi ma'lumotlar olish, balki mantiqiy fikrlab, munozara asosida va savol-javoblar vositasida yangi bilimlarga ega bo'lish ekanligini yotig'i bilan tushuntirish kerak.

– Savollar berishni boshlashdan avval o'qituvchi muammoli holat haqida biror-bir savolni o'rta tashlashi lozim. Bu savolga aniq bir mantiqiy javob yo'q bo'lib, o'qituvchi unga javob qanday bo'lishi kerakligini boshidan aytib qo'ymasligi kerak.

– Darsning ma'lumot to'plash fazasi davomida talabalar qo'yilgan savolga javob topish uchun ma'lumot to'plash maqsadida savollar berishga undaladilar. O'qituvchi bu savollarga o'z bilimidan foydalangan holda batafsil javoblar berishi kerak va agar u o'quvchilar so'ragan ma'lumotlarni bilmasa, bu haqda ularga ochiq aytishi kerak.

– Darsning gipotezalar topish hamda tushuntirish fazasida talabalarning o'z g'oyalarini ochiq va bimalol aytishlariga imkon yaratish zarur. Hech qaysi bir g'oya yoki fikr, u qandayligidan qat'i nazar, o'qituvchi yoki sinfdoshlar tomonidan kamsitilmasligi kerak. Har bir ilm tolibiga o'z g'oyasini aytishga, uni himoya qilishga va savol-javob jarayonida ishtirok qilishiga imkon yaratish lozim.

Muammoli holatni taqdimot qilish

O'qituvchi muammoli holatni o'quvchilarga ehtiyotkorlik bilan, qiziqarli holda va aniq-ravshan tarzda taqdim qilishi kerak. Agar qisqa tasvirlar yoki hodisalar multimedia vositalar asosida ko'rsatilsa, bu ish talabalar orasida darsga qiziqishni kuchaytirib, yuksak motivasiya darajasiga sabab bo'ladi. Buning eng muhim tomoni shundaki, muammoli holatni qiziqarli va hammabop tarzda bayon qilish darsning jonli o'tishiga va savollarning turli xil hamda serma'no bo'lishiga olib keladi. Bu chora-tadbirlar asosida dars yanada muvaffaqiyatli, qiziqarli va foydali o'tishiga zamin yaratiladi.

Ma'lumot yig'ish va tajribalar o'tkazish

Darsning bu fazasi juda ham muhim bo'lib, unda o'qituvchi talabalarni ma'lumot yig'ishga undaydi va muammoli vaziyat haqida fikriy (yoki amaliy) tajribalar o'tkazishga chorlaydi. Bunda asosiy maqsad talabalarga etarli ma'lumotlar yig'ish va buning asosida o'z shaxsiy g'oyalarini yaratishga imkon berishdir. Ammo bu faza o'quvchilar va o'qituvchi orasidagi oddiy savol-javob o'yiniga aylanib ketmasligi kerak. Barcha savol-javoblar muammoli vaziyatni tushunishga, faktlarni o'rganishga va ularni tahlil qilishga qaratilishi zarur.

Gipotezalar tuzish va tushuntirish

Talabalar muammoli vaziyat haqida etarli bo'lgan miqdorda ma'lumotlar yig'ib, kerakli tajribalarni o'tkazganlaridan so'ng, ular o'z tushuntirishlarini gipotezalar yoki nazariyalar ko'rinishida ifodalashlari kerak. Ushbu faza davomida o'qituvchi barcha g'oya va gipotezalarni ko'rib chiqib, ularni to'raligicha qabul qiladi. Bularni hammaga ko'rinadigan holatda doskaga yozib chiqish ham yaxshi natija beradi. Bu fazada o'qituvchining roli talabalarning barcha g'oyalarini qabul qilish va

ularni ochiq fikr almashinishga rag'batlantirishdan iborat bo'ladi. Undan tashqari, o'qituvchi talabalarga o'z gipotezalarini qo'llab-kuvvatlashlari maqsadida «Qanday ma'lumot yoki holat sizga bu gipotezani ilgari aytishga undadi?» yoki talabalarni aniqroq fikrlashga undash uchun «... deganda Siz nimani ko'zda tutasiz?» degan savollar berishi ham mumkin. Bu faza davomida talabalarni muammo haqida yanada chuqurroq fikrlashga yoki ko'proq ma'lumot yig'ishga undash uchun «Siz o'z g'oyangiz yoki gipotezangizning to'g'riligini isbotlash uchun yana nimalarni bilishni istardingiz?» yoki «Siz o'z g'oyangizni tekshirib ko'rish uchun yana qanday qo'shimcha ma'lumotlar keltira olasiz?» kabi savollarni ham berishi mumkin.

Savol-javob jarayonini tahlil qilish

Savol-javob vositasida ta'lim berish usulining oxirgi fazasi talabalarga o'z fikrlash jarayonlarini tahlil qilishga imkon berish va berilgan savol hamda javoblarni tanqidiy nuqtai nazardan o'rganishni qamrab oladi. O'qituvchi talabalardan fikran orqaga qaytishni taklif qiladi hamda ularga darsning har bir fazasida ularga qanday fikrlar kelganini eslashni va bu fikrlar sonini hisoblashni topshiradi.

– Qachon ular birinchi marta muammoli holatni tushunishga erishdilar?

– Nega ular ba'zi tushuntirishlarni boshqalarga nisbatan tezroq tushuna boshladilar?

– Dars davomida ular muammoli holat haqida o'z fikrlarini nima uchun o'zgartirdilar?

– Bu o'zgarishga nima sabab bo'ldi?

Bu usulda ta'lim bergandan so'ng talabalardan teskari aloqa ko'rinishidagi ma'lumotlar olish va darsning samarasini aniqlash ham muhim ahamiyat kasb etadi. Bunda deklarativ usulda ta'lim berish usullarini baholash uchun o'tkaziladigan usullar va qoidalardan farqli o'laroq, baholov usullari ham o'ziga xos bo'lishi lozim bo'ladi.

4. MULOQOT VOSITASIDA DARS BERISH USULLARI

*«Qiyin fan yo'q, faqat hazm etilishi
qiyin bo'lgan izohlargina bor, xolos»*

GERSEN

Ushbu usulda dars berish talabalarni fikrlashga o'rgatadi va ularda bu bilan bog'liq malakalar hosil qiladi. Muloqot vositasida dars bera oladigan o'qituvchilar ko'pincha bu sohadagi (yo'nalishdagi, fandagi, mavzu bilan bog'liq) eng malakali, ta'lim va amaliyot sohasida katta tajribaga ega ustozlar bo'lib, ular ta'lim jarayonida xilma-xil zamonaviy usullarni ongli, ijodiy va jonli ravishda qo'llay oladilar. Ko'pincha, «*Dars berishga o'rganishning eng yaxshi usuli – dars jarayoniga bevosita kirishishdir*», – deb noto'g'ri ta'lim beradilar. Chunki sohani to'liq bilmasdan dars berish suzishni bilmay, suvga tushganday gap. Bundan tashqari, bunday etarli darajada malakaga ega bo'lmagan o'qituvchilar o'qish uchun bilim dargohiga kelgan o'quvchilar (talabalar)ning hafsalasini pir qilib, o'qishdan sovitadi. Bunday o'qituvchidan saboq olganlar esa o'ziga xos chalasavodlar (yoki «*intellektual nogironlar*») deyishimiz ham mumkin) safini to'ldirishi aniq. Bizningcha, dars samaradorligini oshirishning birdan-bir yo'li, o'z sohasini va tanlangan fanni puxta o'zlashtirib olishdir. Haqiqatan ham, agar o'qituvchi o'zi dars berayotgan sohani chuqur va har taraflama bilmasa, qanday qilib uning nozik tomonlarini tushuntirishi, savollarga to'liq javob berishi va samarali hamda ilg'or pedagogik usul (texnologiya)larni qo'llay olishi mumkin. Bunda o'qituvchining dars samarasi ham pasayib, talabalarga o'zi bilmagan, his qilmagan va ko'rmagan asosiy dalillarni hamda ta'riflarni kitobiy va yoz holda tushuntirib beradi, xolos. Talabalar bunday o'qituvchilar haqida ko'pincha «*U nazariy masalalarnigina biladi, xolos*», – deb o'zaro fikr yuritadilar. Bu esa, o'z navbatida, darsga qiziqishning ancha susayishiga olib kelib, oxir-oqibatda bu o'qituvchi talabalar orasida o'z obro'-e'tiborini batamom yo'qotadi. Muloqot vositasida dars bera oladigan o'qituvchilar jarayonni boshqarishni, tartibni saqlash usullarini yaxshi bilishlari, psixologiyani, o'zaro muloqot asoslarini tushunishlari, soha bilan bog'liq nazariy va amaliy muammolarni puxta o'zlashtirib olgan bo'lishlari lozim. Ular doimiy ravishda 20–30 nafar malakali va

qituvchilar tinglovchilar oldida soʻzlash, fikrini bildirish, muloqot qilish va oʻz nuqtai nazarini himoya qilish qobiliyatini namoyish qilishga qodir va tayyor turishlari kerak. Muloqot vositasida dars bers berishning uch asosiy va ajralmas tarkibiy qismi mavjud:

- taʼlim berish etikasi va estetikasi;
- taʼlim berishga amaliy jihatdan yondashish;
- muammolarning qiziqarli tomonlarini tushunish va koʻra olish hamda buni maʼlum bir artistik, mohirona harakatlar vositasida namoyish etish.

Taʼlim berish etikasi

Taʼlim berish etikasiga rioya qilish oʻqituvchining talabalar koʻz oʻngidagi obroʻ-eʼtiborini, darsning ahamiyatini ancha oshiradi. Oʻqituvchining dars davomida jamoa orasida oʻzini tutishi, soʻzlash va muomala madaniyati, kiyinishi, nutq mazmuni, muhim bilimlarni bera olish qobiliyati, savollarga javob berishi, dunyoqarashining kengligi shuk-shubhasiz uning reytingi (imidji, obroʻsi)ni oshirishga olib keladi. Taʼlim berish etikasini rivojlantirish va uni har bir bosqichda tekshiruvdan oʻtkazish uchun amalda quyidagi uch vositani qoʻllash mumkin:

- tasdiqlov;
- dialog (muloqot);
- oʻzaro, hamkor (kooperativ) muloqot.

Har bir talabaning bergan savollarini diqqat bilan tinglash, ijobiy fikrlarini tasdiqlash, ularning intilishlarini, qiziqishlarini va qobiliyatlarini hisobga olgan holda tegishli javob berish talabalar koʻz oʻngida oʻqituvchining xurmatini yanada oshiradi (koʻtaradi), ular bu oʻqituvchi bilan bogʻliq fanga yana ham qiziq boshlaydilar. Chunki koʻpincha fan va uni oʻqitadigan oʻqituvchi haqida talabalar koʻz oʻngida birday tasavvur hosil boʻladi. Koʻpincha insonlar Siz nimani gapirayotganingizga emas, balki qanday gapirayotganingizga koʻproq eʼtibor beradilar va shu asnoda aytmoqchi boʻlgan fikringizni qabul qiladilar. Agar Siz ularning oʻqituvchilar haqidagi ichki fikrini, dunyoqarashini va tasavvurini tasdiqlasangiz hamda ularning tasavvuridagi «yaxshi» va «ijobiy» oʻqituvchi boʻla olsangiz, ular ham Sizning faningizni qiziqish bilan va yaxshi oʻzlashtiradilar.

Dialog (muloqot)ni tashkil qilish ta'lim berish etikasini rivojlantirishning ikkinchi asosiy bosqichidir. Talaba va o'qituvchi orasidagi muloqotni maqsadga muvofiq ravishda to'g'ri tashkil qilish va mumkin bo'lgan usullar bilan uni rivojlantirish ta'lim sohasida o'ziga xos inqilobiy o'zgarish yaratadi desak, yanglishmagan bo'lar edik. Chunki bu usulni qo'llaganda talaba o'qituvchidan cho'chimasdan o'z fikrlarini aytadi va u bilan o'rtoqlasha oladi, bilmagan savollariga to'g'ri javoblarni olish va boshqalar bilan fikr almashish imkoniyatiga ega bo'ladi, shu bilan birga kelajakda faol kurashuvchan va izchil demokratik pozitsiyalarda bo'lish sabog'ini ham oladi. Talabalarni dialog usulidan bezdirmaslik uchun ularning har qanday savollariga e'tirozsiz, yotig'i bilan javob berish kerak. Fikrlariga esa, ular qanday bo'lmasin, ijobiy va ijodiy yondashish lozim. Ba'zi hollarda esa, bu usul ularni xilma-xil ko'rinishdagi o'ta mutaassib (fanatik) dunyoqarashdan qaytarish uchun ham amaliy vosita bo'lishi mumkin. Chunki keng va ijodiy fikrlovchi inson hech qachon «fanat» bo'la olmaydi. Agar dialog davomida Siz bilmagan savol yoki muammolar kelib chiqsa, buni to'g'ri tan olish va keyingi darsda o'rinli javob berish zarur. Talabalarning har qanday savoli javobsiz qolib ketmasligi juda muhim. Chunki shundagina ular o'zlarining shaxsiy fikrlari ham ma'lum bir qiymatga ega ekanligini qalban his qiladilar. Bu esa teskari aloqa signali sifatida muqarrar ravishda talaba miya faoliyatining kuchayishiga va yangi foydali fikrlar oqimi yuzaga kelishiga (generatsiyasiga) olib keladi.

Kooperativ (o'zaro, hamkor) muloqot esa talabalar bilan yaqin bo'lishni, ularning muammolarini yaxshi tushunishni, munozaralar uyushtirishni va iloji bo'lsa, ota-onalari yoki yaqin odamlari bilan ham ma'lum turdagi tarbiyaviy, madaniy-ma'naviy va ijodiy aloqalar o'rnatishni o'z ichiga qamrab oladi. Bunda o'qituvchining roli nafaqat ma'lum bir fandan ta'lim beruvchi inson sifatida, balki tarbiyachi, maslahatchi, mehribon ustoz hamda yo'l ko'rsatuvchi sifatida bo'lishi lozim.

Ta'lim berishga konstruktiv (amaliy) jihatdan yondashish

Muloqot vositasida dars berishning ikkinchi asosiy tarkibiy qismi ta'lim berishga **konstruktiv (amaliy) jihatdan yondashish**dir. Har bir

o'qituvchi ma'lum bir fanni yoki sohani nazariy va amaliy jihatdan chuqur bilgani holda, ikki asosiy talabga (savolga) javob berishga tayyor bo'lishi zarur:

1. Men dars bermoqchi bo'lgan fan soha/predmet) bilan talabalarning o'qilgani o'quv yoki hayot tajribasi orasida qanday bog'liqlik mavjud?
2. Men dars bermoqchi bo'lgan fan soha/predmet) bilan talabalarning shaxsiy istak va maqsadlari orasida qanday bog'liqlik bor?

Bu nuqtai nazar asosida o'quvchi (talaba)lar o'qish-o'rganish jarayonida ma'lumotni sust qabul qiluvchilar emas, balki bilim olish jarayonining faol qatnashchilaridir, degan g'oya yotadi. Ular o'zlarining o'quv yoki hayotiy tajribalari va shaxsiy istak hamda maqsadlari asosida dars jarayonini tashkil qiladilar va o'rganadilar. O'qituvchi esa ularga maslahatchi, yo'l ko'rsatuvchi va kerak bo'lsa, o'z bilimining asosiy qismlarini etkazuvchi hamda ularni tushuntiruvchidir. O'quvchi (talaba)lar mushohada va munozara orqali tegishli fanni chuqur egallashga erishadilar, bu bilan kelajak hayotga va ilmiy izlanishlar uchun puxtaroq tayyorgarlikdan o'tadilar. Faol muloqot vositasida dars beruvchi o'qituvchi bilim olish jarayonini talabalar va o'zining faol muloqoti orqali amalga oshiriladi, deb tushunadi (va bunga astoydil ishonadi) hamda uni xilma-xil usullar yordamida ro'yobga chiqaradi.

Muammolarning qiziqarli tomonlarini tushunish va ko'ra olish hamda buni ma'lum bir **mohirona harakatlar vositasida** namoyish etish usulida o'qituvchilar har bir dars bilan bog'liq bo'lgan tadbir va o'yinlar tashkil qilish orqali, o'quvchi (talaba)larning hayotiy tajribasidan kelib chiqqan holda qiziqarli holatlarni tahlil qilishga, ularning qiziqishlari va intilishlarini inobatga olishga harakat qiladilar. Dars berish va biror-bir narsani o'rganishda loqaydlikka (sustlikka) aslo yo'l qo'yilmaydi. Har bir talaba (o'quvchi) o'zining qiziqishi, iste'dodi va imkoniyatiga bog'liq ravishda nimagadir jalb qilinadi, qiziqtiriladi va ular bundan qandaydir ma'naviy qoniqish hosil qiladilar. O'rganilayotgan soha bilan bog'liq ishbilarmon o'yinlar, qiziqarli holatlar, Case Study (ishlab chiqarish bilan bog'liq hayotiy misol)lar, hikoyalar, hodisalar, muammolarni jonli ravishda ifodalash va bu bilan o'quvchi (talaba)larda bilim olish uchun intilish uyg'otish o'qituvchidan katta mahorat va bilim talab qilishi tabiiy, albatta.

Munozara o'tkazish usullari

Muloqot vositasida dars berishning eng yaxshi usullaridan biri munozara (diskussiya) desak, yanglishmagan bo'lar edik. Munozarada o'qituvchining monopol (yakka hokim) ravishda yo'l-yo'riq ko'rsatishi, birgina uning o'zi «monolog» (yakkaxon) sifatida gapirishi va fikrlar almashinishi faqat uning ko'rsatmasi asosidagina amalga oshirilishiga diqqat-o'tiborni qaratish lozim bo'ladi. Bunday holda o'quvchilar juda ham zerikib va ba'zi holatlarda esankirab qoladilar. Munozara talabalar tomonidan mavzu tanlanganda, ular erkin fikr almashinish yo'nalishini aniqlash imkoniyatiga ega bo'lganlarida va bu ularning tabiiy qiziquvchanligini qondirgandagina qiziqarli va jonli o'tadi. Bunda o'qituvchining asosiy o'rni «tanqidiy-yo'naltiruvchi-jonlantiruvchi» shaqlda bo'lishi lozim. Jarayonni amalga oshirish va munozarani bo'shashtirmay, tashabbus shak-shubhasiz talabalar qo'lida qolishi uchun o'qituvchi to'rt bosqichdan iborat bo'lgan vazifalar (ishlar) ketma-ketligini amalga oshirishi zarur bo'ladi:

1. Tasdiqlash

Bu usul aytilgan fikrning tushunilganini bildirish, uni o'zlashtirilganlik (tasdiqlash) belgisini berish yoki bu fikr haqida biror-bir tanqidiy mulohaza bildirishdir. Tasdiqlash bilan bog'liq gaplar o'quvchi (talaba) larga unchalik qattiq botmaydi va shuning uchun ham ularni javob berishga undaydi. Masalan, Siz bunday deyishingiz mumkin:

«Mening tushunishimcha, Siz bunday deyapsiz:

«Bu menga oldin aytib o'tilgan larni eslatdi».

«Menimcha, Siz bunday demoqchimisiz:, lekin Nosir Sizdan oldinroq bunday degan edi:».

«Menga tushunarsiz bo'layapti».

2. Savollar

O'quvchi (talaba)lar o'qituvchining savollaridan ko'ra, o'z savollarini katta qiziqish bilan muhokama qiladilar («Sizning barmog'ingiz kesilganidan ko'ra, boshqa hir inson uchun uning o'zini chivin chaqib

.....ni muhimroqdir» – Deyl Karnegi). Shuning uchun ham ularni munozarali savollar berishga jalb qilishga intiling. Buni amalga oshirish uchun, masalan, quyidagi mazmunda savollar berishingiz mumkin:

«Ushbu matnning mazmuni bo'yicha nimalarni oydinlashtirish va to'g'ri savollar berish mumkin?»

«Biz o'z munozaramizda hozircha nimalar xususida to'xtalmadik?»

«Ushbu matnda yana qanday tushunarsiz so'zlar va holatlar qoldi?»

«Siz ushbu muammo bo'yicha nimalarni to'g'ri deb hisoblaysiz va bunga ishonch hosil qilgansiz?»

«Ushbu muammo bo'yicha nimalarni noto'g'ri deb hisoblaysiz, bunga qat'iy ishonch hosil qilgansiz?»

3. Belgilar va ishoralar berish

Ko'pincha o'qituvchining bevosita munozaraga aralashuvi va talaba (o'quvchi)larga yo'l-yo'riq ko'rsatishi ulardagi erkin fikrlash jarayonini cheklangan olib kelishi mumkin bo'lgani uchun munozarani so'zlamasdan, ma'lum bir belgi va ishoralar yordamida boshqarish maqsadga muvofiqdir. Masalan, o'qituvchining tushunmaslik yoki norozilik alomatini berishi o'quvchilarga tushuntirib berish kerakligini anglatadi. Qo'llarning ikki narsani solishtirish shaklidagi tarozi turidagi ko'rinishi talabalarga fikrlarni solishtirib, ularning qaysi biri bilan talabalarning roziligini aniqlash lozimligini bildiradi. Qiziqib, e'tibor bilan eshitish va ko'tarinki kayfiyat talabalarga qo'shimcha kuch-kuvvat bunda intilish baxsh etadi va hokazo.

4. Sukut saqlash

Savol berilgandan so'ng o'quvchi (talaba)larga ijodiy fikrlash (o'ylash) uchun ma'lum vaqt bering. To'rt, besh, o'n soniya davomida sukut saqlash hosil bo'lgan vaqt oralig'ini to'ldirish uchun o'quvchi (talaba)larga katta imkoniyat beradi. Agar bu vaqt oralig'ini o'qituvchi to'ldirmasa, talabalar ichidan, albatta, buni bajarishi mumkin bo'lgan birorta ko'ngilli topiladi. Ya'ni, «Bo'sh joy har doimo to'ldirilish xususiyatiga egadir».

«Menga yakunlovchi yoki oxirgi soʻzni bering»

Ushbu taʼlim jarayonini faollashtirish uslubi ham matnni oʻqiganda soʻng fikrlash jarayonini faollashtirish uchun qoʻllaniladigan bir usuldur. Bu uslub har qanday turdagi matnni oʻrganish va muhokama qilish uchun asos boʻlib xizmat qilishi mumkin. U, ayniqsa, umumiy munozara jarayoniga juda ham sust, uyatchan talabalarni jalb qilish uchun foydali boʻlishi mumkin. «Menga yakunlovchi yoki oxirgi soʻzni bering» usuli quyidagi bosqichlardan iborat boʻladi:

1. Oʻquvchilardan ularning matnni oʻqish va oʻrganish jarayonida bir nechta, ular uchun qiziqarli va diqqatga sazovor joylarini yoki soʻz boʻlaklarini (sitatani) topish soʻraladi.

2. Talaba ushbu qismlarni birorta qogʻozga (kartochkaga) yozib oladi va matndagi uning betini (joyini) koʻrsatib qoʻyadi.

3. Qogʻozning (kartochkaning) orqa tomonida oʻquvchi ushbu soʻz tarkibi yoki fikrga nisbatan oʻzining javobini (taqrizini, ilovasini, sharxini) yozib qoʻyadi. Bunda u ushbu fikr bilan rozi boʻlmasligi, unga biror nima qoʻshishi, rivojlantirishi yoki shunga oʻxshash narsalarni amalga oshirishi mumkin. Bu uning shaxsan oʻziga havola etiladi.

4. Keyingi darsda oʻquvchilar ushbu kartochkalarni olib keladilar va oʻqituvchi ularning ayrimlaridan yozganlarini oʻqishni soʻraydi. Bunda, albatta, talaba bu qismni (soʻzni, sitatani) qaysi joydan (betdan) olganini aytishi lozim, chunki bu holda boshqa oʻquvchilarning ham u bilan birgalikda sinxron (baravar, ayni bir vaqtda) fikr yuritish jarayoni osonlashadi.

5. Bu qism (soʻz, sitata) oʻqib boʻlingandan soʻng, oʻqituvchi boshqa oʻquvchilarning bunga javoban munosabat bildirishlarini soʻraydi. Bu munosabat ijobiy, salbiy, rozilik, norozilik koʻrinishida boʻlishi yoki boshqa bir muhim jihatlarni qoʻshish haqida boʻlishi ham mumkin. Lekin buni amalga oshirganda talabalarning munozara maqsadidan chetga ogʻib ketishlariga va berilgan fikrlarning maʼnosiz boʻlishiga va boshqalarni xafa qilishiga yoʻl qoʻymang.

6. Oʻquvchining oldindan yozib qoʻygan fikrini aytishiga imkon bering va u oʻz shaxsiy fikrini guruh (auditoriya)ga bayon qilsin. Shundan soʻng munozara hech qanday koʻrinishda oʻquvchilar yoki oʻqituvchi tomonidan zinhor davom etmasligi lozim. Shuning uchun ham bu usul

«Menga yakunlovchi yoki oxirgi soʻzni bering» deb atalishini anglagan boʻlsangiz kerak.

7. Oʻqituvchi keyingi oʻquvchini chaqiradi va jarayon yangidan boshlanadi. Bir dars davomida hamma oʻquvchilarga ham bunday imkoniyat yaratib boʻlmaydi, albatta. Shuning uchun bu ishlarni keyingi darsda ham davom ettirish mumkin.

Erkin ravishda oʻz fikrini ifodalash

Oʻrganilayotgan mavzu bilan bogʻliq biror-bir matn parchasi oʻqilganidan soʻng yoki bironta muammoli mavzu boʻyicha oʻtkazilgan munozaradan soʻng, talaba (oʻquvchi)larga maʼlum vaqt berilib, ularning oʻz fikrlarini erkin va yozma ravishda ifodalashga imkon berish ham ijobiy natijalarga olib keladi. Bu hol talabalarga muammoni (mavzuni) hech kimdan tortinmasdan, erkin ravishda fikrlash imkonini beradi, ularning ijodiy imkoniyatlarining koʻz ilgʻamas qirralarini rivojlantirishga olib keladi. Yaʼni, «*Har bir oʻquvchida ham geniylikning bir boʻlagi mavjud*». Shunday qilib, bunda talaba-oʻquvchilar berilgan muddatda matn (mavzu, muammo) haqida oʻz fikrlarini toʻxtamasdan yozadilar. Agar ulardan birortalari men nima yozishni bilmayapman desa, xuddi shu gapni yozib qoʻyishlarini soʻrasangiz, maqsadga muvofiq boʻladi. Demak, bunda asosiysi toʻxtovsiz va tez yozish, uni qayta oʻqimaslik, tuzatmaslik. Ushbu yozma ishni (esseni) bajarib boʻlinganidan soʻng koʻrib chiqish va tahlil qilish mumkin, bunda asosiy gʻoyalarga, fikrlarga nazar solib, oʻylagandan soʻng, yangi yozma ishni bajarish mumkin. Albatta, bu holda oldingi bosqichdagi hamma chala va chuqur oʻylanmagan fikrlar olib tashlanadi hamda yozma ish bir qadar tugallangan holatga keladi.

Qisqa muddatli yozma ish

Bu turdagi yozma ishning dars oxirida oʻtkazilishi maqsadga muvofiq boʻlib, bunda oʻquvchi-talabalar oʻrganilayotgan mavzu boʻyicha olgan bilimlarini umumlashtirish imkoniyatiga ega boʻladilar. Oʻqituvchi esa oʻquvchilarning oʻzlashtirish darajasi qanday boʻlayotganligini bilib oladi. Bunda oʻquvchi (talaba)larga ikki yoʻnalishdagi ishni bajarish taklif etiladi:

1. Ushbu mavzu yuzasidan nimalarni bilib oldilar?
2. Qaysi bir savolga ular qoniqarli javob ololmadilar?

O'quvchilar tomonidan yozilgan ishlarni o'qituvchi yig'ishtirib oladi va ularni keyingi darsni rejalashtirishda yoki o'quvchi (talaba) lar bilimni tegishli yo'nalishlarda yanada chuqurlashtirish maqsadida ishlatishi mumkin.

5. TANQIDIY MUSHOHADA USULINI DARS JARAYONIDA QO'LLASH

*«Yolg'iz holda quvonish juda
ham zerikarlidir».*

Gotxold LESSING

Ushbu tanqidiy mushohada usulining tub ma'nosi va mohiyati talabularni nafaqat tinglash hamda fikrlashga undashdan, balki bunga qo'shimcha ravishda o'rganilayotgan mavzuning mohiyati haqida boshqa birovlar bilan faol va ijodiy fikr almashinishdan iborat bo'ladi. Shuning uchun ham darslarni tashkil etish jarayonida shunga katta ahamiyat berish lozimki, o'quvchi (talaba)larni mashg'ulotlarning mazmun-mohiyati bo'yicha atroflicha va chuqur fikrlashga undash, o'zaro fikr almashinishga chaqirish va qiziqtirish samarali natijalarga olib keladi. Darsni bu yo'nalishda tashkil etish talabalar o'zlashtirish darajasining ham keskin o'zgarishiga sabab bo'lishi mumkin. Chunki dars jarayonining bunday to'laqonli ravishda tashkil qilinishi darsning zerikarli o'tilishiga barham berib, o'qituvchi bilan talabalarning faol fikr almashishiga, munozara qilishiga va bevosita muloqotga olib keladi. Shuni yodda tutish lozimki, biz (ya'ni, barcha o'qituvchi va hurmatli ustozlar) har doim o'quvchi va talabalarga u yoki bu yo'nalishlarda samarali, tanqidiy fikr yuritish ko'nikmalarini shakllantirishga yo'naltirilgan ta'lim berishimiz lozim bo'ladi. Buni **tanqidiy nuqtayi nazardan mushohada qilish** deb atasak, uning o'zi nima ekanligini quyidagicha aniqlab olishimiz kerak bo'ladi:

1. Tanqidiy mushohada yuritish – bu qandaydir fikrlar ketma-ketligi va majmuasining pirovard natijasidir. Bu biror-bir shaxs birotla narsa haqida fikr yuritganda, uning fikrlarini o'zgalar tomonidan boshqa yo'nalishlarda, chuqurlashgan holda tanqidiy nuqtai nazardan ko'rib chiqishdir. Demak, bu yangi hamda boshqacha noan'anaviy fikrlar, ma'lumotlar orqali atroflicha mushohada va munozara qilish usulidir.

2. Tanqidiy mushohada faol jarayonlar turiga mansub bo'lib, o'rganuvchining bilim olish jarayonida atayin yoki tasodifiy (spontan) ravishda yuzaga keltiriladi va uning o'rganayotgan ma'lumotlar to'plamini ijobiy ravishda o'zgartirishga, moslashtirishga, kengaytirishga yoki ma'lum bir keraksiz va muhim bo'lmagan qismining o'zgartirilishiga yoki yo'qotilishiga olib kelishi mumkin.

3. Tanqidiy mushohada jarayoni quyidagi mazmundagi savollar berilganda yoki muammolar o'rta tashlanganda yuzaga kelishi mumkin:

1) Men ushbu bilimlarni qanday qilib amaliyotda ishlata olaman?

2) Ushbu soha bo'yicha oldindan bilganlarim bilan mazkur bilimlar orasida qanday munosabat yoki bog'liqlik bor?

3) Bu ma'lumotlar men uchun kerakmi, foydalimi yoki yo'qmi?

4) Bu ma'lumotlar yoki mavzu haqida shaxsan men qanday fikrdaman?

5) Bu ma'lumot hamda g'oyalarni qo'llash men va o'zgalar uchun qanday qo'shimcha imkoniyatlar yaratadi?

A. Tanqidiy mushohada uchun tegishli shart-sharoitlar yaratish (bu o'qituvchining mas'uliyatidir)

– Tanqidiy mushohada yuritishni dars jarayonida amalga oshirish uchun vaqt va imkoniyat yaratish.

– Talabalarga dars davomida mushohada yuritish, o'ylash, savollar berish va tanqidiy fikrlash uchun imkoniyat berish.

– O'qituvchining talabalar tomonidan bildirilgan xilma-xil fikrlar, g'oyalar, ma'lumotlar, qoidalar, faktlar va mulohazalarni qabul qilishga (va tushunishga) tayyor bo'lishi.

– Talabalarni tegishli mavzularni o'rganish va uni tanqidiy tahlil qilish jarayoniga faol hamda keng miqyosda jalb qilishni tashkil qilish.

– Talabalarning darsda ham, undan tashqarida ham hech narsadan va hech kimsadan cho'chimasdan, o'z tanqidiy fikrlari uchun izza bo'lishdan yoki jazolanishdan qo'rqmasdan mulohaza qilishlari uchun tegishli shart-sharoitlar yaratish.

– Har bir talabaning ongida tanqidiy fikr bildirishga layoqatli ekanligiga hamda bunga to'la haq-huquqi borligiga ishonch hosil qildirish.

– Tanqidiy mushohadaning kerakli va foydali ekanligini talabalarga muntazim tushuntirish hamda uni qadrlash lozimligini o'quvchi (talabalar) ongiga turli usullardan foydalanib singdirish.

B. Talabaning tanqidiy mushohadaga jalb qilinishi uchun lozim bo'lgan mas'uliyatlari

– O'quvchi o'z shaxsiy fikrlari va mulohazalarining qadr-qimmatini hamda ahamiyatini har tomonlama tushunib etishi.

– O'quvchining darsda, darsdan tashqarida va boshqalar bilan muloqotda o'z-o'ziga ishonchini mumkin bo'lgan usul va vositalar yordamida rivojlantirish.

– Talabalarning mavzuni atroflicha o'rganish jarayonida faol va bevosita ishtirok etishi.

– Atrofdagilarning fikrlarini imkoniyat darajasida hurmat qilgan holda, ularning qanday bo'lishidan qat'i nazar, eshitish va ular haqida mulohaza qila olish.

– Mavjud va hosil bo'lishi mumkin bo'lgan muammolar haqida puxta o'ylamasdan turib, tegishli xulosalar chiqarishga shoshilmaslik.

– Har tomonlama o'ylab, fikrlab, nuqtai nazarlarni solishtirib va tegishli dalillar bilan tasdiqlagan holda xulosalar chiqarish.

D. Tanqidiy mushohada qilish uchun zarur bo'lgan jihatlar

– Ma'lumot to'plash va uni topa olish qobiliyati – ma'lumot olish uchun mavjud adabiyotlarni (ommaviy yoki elektron nashrlar) yoki atrof-muhitni o'rganish, tevarak-atrofdagi insonlardan tegishli ma'lumotlarni yig'ish.

– Ma'lumotni saqlash va uni o'zgalarga bera olish qobiliyati – aniq va tushunarli hisobotlar yozish, muammoni tushuntirish yoki boshqa usullardan foydalangan holda jarayon (mavzu, hodisa) haqida ma'lumotlar berish.

– Tahlil qila olish qobiliyati – atrof-muhitdagi butun bir hodisa yoki jarayonni, mavzuni, ma'lumotni ma'lum tartibda qismlarga bo'lgan holda ularning mohiyatini o'rganish.

– Boshqa obyektlar yoki ma'lumotlar majmuasi bilan solishtirish qobiliyati – obyektidagi yoki ma'lumotdagi o'xshashliklarni hamda farqlarni har tomonlama chuqur tahlil qilish va tegishli xulosalar chiqarish.

– Obyektlarni yoki ular bilan bog'liq ma'lumotlarni turkumlarga ajrata olish qobiliyati – obyektlarni yoki ma'lumotlarni ma'lum bir ma'noda hamda maqsadga muvofiq ravishda guruhlariga bo'lib chiqish va ularning sabab-oqibatlarini mulohaza qilish.

– Oldindan ko'ra olish yoki bashorat qilish qobiliyati – o'rganilayotgan mavzu, voqea, hodisa yoki ma'lumotning kelajakda olib kelishi mumkin bo'lgan tafsilotlarini o'rganish va ularni sabab-oqibat zanjiriga ulay olishlik.

– Faraz qila olish (gipotezalar tuzish) qobiliyati va ularning oqibatlari haqida xulosa chiqarish.

– Fikrni himoya qila olish qobiliyati – harakatlarga, fikrga, qabul qilingan qarorlarga hamda nuqtai nazarga doir sabablarni ko'rsatish va tushuntira olish. Sabab-oqibat zanjirini boshqalarga tushuntira olish va ularni qat'iy himoya qilish, natijalarni oldindan ko'ra bilish.

– Boshqalarni o'z nuqtai nazariga va fikriga ishontira olish qobiliyati – boshqa odamlarni yoki insonlar guruhini o'z qat'iy fikriga aniq dalillar keltirish orqali ishontira olish.

– Mavjud yoki kutilayotgan muammolarni echa olish qobiliyati – atrof-muhitda ma'lum bir sabablarga binoan hosil bo'lgan masala va muammolarni atroficha hamda chuqur o'rgangan holda tegishli va mos echimlar taklif qilish.

– Qismlardan butun bir fikrni yoki g'oyani sintez qila olish (umumlashtirish) qobiliyati – mavjud bo'lgan bir qancha xilma-xil g'oyalardan, dalillardan, qoidalaridan yoki mulohazalardan bir butun mulohaza, fikr yoki g'oya yarata olish.

– Muammoning yoki masalaning ahamiyatini aniqlay olish qobiliyati – ma'lumot, obyekt, fikrning yoki qabul qilingan qarorning qanchalik ahamiyatga ega ekanligini to'g'ri ma'lumot, asosiy dalil va qoidalarga asoslangan holda aniqlay olish.

E. Tanqidiy mushohada qilishni tashkil etish uchun qo'llaniladigan usullar

a) yo'naltirish:

Talabalar o'rganilayotgan soha yoki muammo bilan bog'liq maqsadlarni aniqlashga va savollarni tuzishga qanday qilib o'rgatiladi?

1. ***Malakali tashkilotchilik*** – ushbu yo'nalish, mavzu yoki soha bo'yicha chuqur va har tomonlama bilimga ega bo'lish, insonlarni ishlantira olish va ularga yo'lboshchilik qila olish hamda o'rganilayotgan muammoga, mavzuga yoki savolga qiziqish bilan yondashish.

2. ***Yo'naltirilgan savollar*** – taqdimot paytida, mavzuni tushuntirishda, uni himoya qilishda, boshqalar bilan muloqot davomida yoki matnni o'qish davomida vujudga kelgan xilma-xil savollarga javob bera olish.

3. ***Aqliy hujum yoki juft aqliy hujum*** – talabalarning ushbu soha haqida tegishli bilimi yoki amaliy tajribasi mavjudligini aniqlash maqsadida yakka tartibda yoki guruhlarda ishlash jarayoni.

4. ***Guruhlashtirish*** – soha haqidagi bilimga ega talabalar orasida aqliy hujum usulini qo'llab, buning natijalariga mos ravishda tegishli xulosalar chiqarish va shunga mos bo'lgan guruhlar tuzish.

5. ***Yo'naltirilgan mutolaa – fikrlash faoliyati*** – mavzuga oid matnni bir necha qismlarga bo'lish, uni o'qib chiqish va talabalardan matnning keyingi qismida nima bo'lishi mumkinligini oldindan aytib berishni yoki keyin nimani o'rganishlari kutilishini so'rash.

6. ***Oldindan berilgan so'zlar*** – talabalarga matndan olingan bir qancha asosiy so'zlar, jumlar, fikrlar yoki ma'lumotlar ro'yxati beriladi. Keyin esa, talabalar juftliklaridan, bu so'zlarning ma'nosini va ularning matnda qanday ahamiyatga ega bo'lishini aniqlash va natijalarni guruhda aytish so'raladi.

7. ***Bilmoq/Bilishni xohlash/o'rganish*** – sinfni mavzu bo'yicha nimalarni oldindan bilishlariga qarab, alohida guruhchalarga ajratish va ularga mavjud bilimlarga tegishli savollar tuzish haqida topshiriq berish.

8. ***Erkin insho (Bayon)*** – biror-bir mavzu yoki sohaga oid dars boshlashdan avval talabalarga bu haqdagi o'z shaxsiy fikrlarini qisqacha bayon shaklida yozish topshirig'i beriladi. Bu jarayonda ushbu mavzuga, undagi asosiy dalillarga va uning berilishiga qiziqish uyg'otiladi;

b) mohiyatni bilishga intilish:

Talabalar mavzuning tub ma'nosini va mohiyatini bilishga qanday qilib erishadilar?

1. *Muammolar tahlili usuli* – talabalar orasida biror-bir oldindan berilgan matn yoki mavzu haqidagi bilimlar to'g'risida «aqliy hujum» usuli qo'llanilganidan so'ng, mavzu bo'yicha bilganlariga aloqasi yo'q qismlarni, ularning bilimlariga qarama-qarshi kelayotgan qismlarni, kutilmagan ma'lumotlar bor bo'lgan qismlarni va muammoli savol berishlari mumkin bo'lgan jumboqli qismlarni belgilash so'raladi.

2. *Yo'naltirilgan mutolaa – fikrlash va bashorat qilish holatlari* – matnni yoki mavzuni bir necha alohida qismchalarga bo'ling va har bir matn qismi bilan tanishib bo'lganlaridan so'ng nima bo'lishi yoki kutilishini talabalardan aniqlang, agar bu biror-bir ma'lumot berilgan matn yoki mavzu bo'lsa, keyingi bosqichda nimalarni o'rganishlari mumkinligini oldindan aytib berishlarini (bashorat qilishlarini) ulardan so'rang.

3. *Ikki qismga bo'lingan yozuvlar usuli* – daftar varaqlarining o'rtasiga chiziq tortib, ikkiga bo'ling. Chap tomonga o'rganilayotgan matndagi ular uchun juda muhim ko'ringan qismlarini yozishni so'rang, o'ng qismiga esa o'sha qism haqida talabaning shaxsiy fikrini, u qanday bo'lishidan qat'i nazar, yozishni so'rang. Ba'zilar buni yozishga tortinishlari ham mumkin, shuning uchun ham bunday o'quvchilarni nazardan qochirmaslik lozim.

4. *Talabalar orasidagi o'zaro dars berish usuli* – biror-bir matnni yoki mavzuni kichik talabalar guruhi tomonidan mutolaa qilib bo'linganidan so'ng, biror-bir talabaga uning vaqtincha o'qituvchi rolini o'ynagan holda o'qib bo'lingan matn mohiyati haqida sinfdoshlarga bir qancha savollar berishini so'rang, tushunilmagan joylarini tushuntirish va matnning keyingi qismida nimalar bo'lishini oldindan aytib berish ham bu mashg'ulotning ajralmas tarkibiy qismi bo'lishi lozim.

5. *Birgalikda o'rganuvchi guruhlar* – ushbu guruhlar boshqa guruhlariga o'rganilayotgan mavzu bo'yicha turli savollar berib, unga javob olishga intilishlari yoki mavzuga oid dolzarb muammolar topib, uni hal qilish vazifasini boshqa guruhlariga yuklashlari mumkin. Masalan, bunda talabalar uchun ma'lum bir rollar berish yoki «muammoli dars» o'tish taklif qilinishi mumkin. Bunda talabalarni rag'batlantirish yoki ularga ma'lum darajada baho yoki reyting ballari qo'yishni tashkil qilish ham ayni maqsadga muvofiq bo'ladi.

6. *O'ylash/fikr almashish/juftliklarda ishlash* – talabalarga o'tilgan mavzu yoki dars haqida bir qancha muammoli savollar bering va ulardan bu savollarga beriladigan javoblar haqida yakka tarzda o'ylab ko'rishlarini yoki bu savollar yuzasidan ma'lumot tayyorlab, yozib kelishlarini so'rang. Keyinchalik ular juftliklarga bo'lingan holda bir-birlarining javoblarini eshitadilar, solishtiradilar va tanqidiy muhokama qiladilar. Keyin esa ba'zi juftliklar sinfdoshlari oldida o'z fikrlarini o'rtoqlashib, ijodiy ravishda fikr almashadilar.

7. *Yo'naltiruvchi savollar* – talabalarga fikrlarini mavzu yoki matnning ba'zi asosiy qismlariga qaratadigan yo'llanma bering va mavzuni o'rganayotgan davrlarida yo'naltiruvchi savol yoki ko'rsatmalar asosida ijodiy ravishda fikrlashlariga erishing (intiling);

d) fikrlash:

Talabalar dars (mavzu)ning mohiyatini qanday qilib hayotga tatbiq qila oladilar?

1. *O'quvchining savollarga javoblari* – ma'ruza o'qib bo'linganidan so'ng talabalarga faol fikrlashni talab qiladigan va mavzuni yoritadigan umumiy ko'rinishdagi bir qancha savollar majmuasi beriladi. Ular, masalan, quyidagi ko'rinishlarda bo'lishi ham mumkin:

– Ushbu mavzu bo'yicha Siz nimalarni bilib oldingiz?

– Mavzuning qaysi jihatlarini Sizni o'ylashga va fikrlashga majbur qildi?

– Mavzu haqida shaxsan Siz qanday fikrdasiz?

– Shu bugun o'rganganlaringizni hayotga qanday tarzda tatbiq qilish mumkin?

2. *Ikki qismga bo'lingan yozuvlarni ko'rib chiqish* – talabalardan mavzu bo'yicha yozgan fikrlarini bir-birlari bilan o'rtoqlashishlarini so'rang va bu bo'yicha bahs-munozara uyushtirishga harakat qiling.

3. *Maxsus savollarga javob berish* – talabalarga ma'ruza mavzusi bilan uzviy bog'liq bir necha xil javoblar berilishi mumkin bo'lgan savollar tayyorlab kelishni topshiring va bu savollarni hamda ularga berilishi mumkin bo'lgan javoblarni guruhda tanqidiy muhokama qilishni uyushtiring.

4. *Oxirgi so'zni menga bering* – bir talabani doskaga chaqirib, unga mavzu bilan bog'liq ma'lumotlarning biror qismini doskaga yozishni, ikkinchi tomoniga esa, bu matn to'g'risida uning shaxsiy fikr-

mulohazasini yozishni so'rang. Keyin sinfdagi barcha talabalarni buni faol muhokama qilishga chaqiring. Lekin doskaga chaqirilgan talabaning yakunlovchi so'z aytishi kerakligini yoddan chiqarmang.

5. *Munozura* – talabalar juftliklaridan muhokama qilinayotgan mavzuga old muammo va salbiy (negativ va pozitiv) tomonlarini yoritadigan savollar tuzishni so'rang. Ular birgalikda ishlab, tegishli savollarni tuzib bo'lishganidan so'ng, keyingi juftliklar bilan birgalikda javob variantlarni muhokama qilishlari lozim bo'ladi. Demak, bu xildagi tadbir o'tkazishda bir guruhning o'ylab topgan savollariga boshqa guruhdagi talabalarning javob berishlari lozim bo'ladi. Shuning uchun ham ushbu tadbir munozara deb atalishini anglab olgan bo'lsangiz kerak.

6. *Muhokama/Munozaralar/Debatlar* – talabalarni ikki alohida guruhga bo'lib, o'rganilayotgan muammo bilan bog'liq masalalarni, savollarni yoki muammolarni qizg'in muhokama qilishni uyushtirish. Bunda barcha talabalarning teng huquqlilik asosida munozarada qatnashuvini, barcha ishtirokchilarning faol bo'lishini ta'minlash o'qituvchining zimmasida bo'ladi.

7. *O'n daqiqali bayon* – talabalarga o'n daqiqa davomida mavzu bilan uzviy bog'liq bo'lgan o'rganilayotgan muammo haqidagi o'z fikrlari bo'yicha bayon yozish topshirig'i beriladi. Ba'zi talabalarning hech nima tushunmadim deb, bekor o'tirishlariga yo'l qo'ymaslik o'qituvchining mas'uliyatlari doirasiga kiradi. Ularni ham mavzu bo'yicha nimalarnidir o'ylash va yozishga undash yaxshi natijalarga olib keladi.

8. *Tugallash kartochkalari* – biror-bir mavzuga bag'ishlangan darsdan so'ng, talabalarga quyidagilar haqida ma'lumot yozishni topshiring:

- Bugungi darsda o'rganilgan eng muhim g'oya, fikr, ma'lumot yoki o'zlashtirilgan bilim.

- O'rganilgan mavzu bilan bog'liq materiallar haqida juda bo'lmaganda bitta savol.

- O'rganilgan soha haqidagi ma'lumotlar bo'yicha umumiy ravishda ifodalangan mulohaza.

9. *Takrorlash* – Talabalar darsda bundan oldin o'rganilgan matnlar (mavzular, muammolar)ga bog'liq savollarga javob berib, bu javoblarni hayotiy (shaxsiy, jonli) misollar bilan to'ldiradilar. Bu usulni qo'llaganda «Takrorlash – bilimning onasi» degan maqolni yana bir marta eslash va hayotga tatbiq qilish maqsadga muvofiq bo'ladi.

10. *Bilimlarni boshqa muammolarga qo'llash* — o'rganilgan bilimlarning qanday qilib va qayerda hamda qay tartibda qo'llanilishini talabalarga jonli misollarda atroflicha tushuntirib bergandan so'ng, ulardan bu bilimlarning, ma'lumotlarning yoki usulning yana qayerda va qanday qo'llanilishi mumkinligini so'rang. Ularning shaxsiy fikri bo'lishiga, ushbu fikrni ularning ishonch bilan himoya qila olishlariga va bu fikrlarning iloji boricha turli-tuman va yangi (original) bo'lishiga e'tibor bering. Ijodiy fikrlar ko'lamini (generatsiyasi) keng bo'lgan talabalarni imkoniyat doirasida rag'batlantirish ham yaxshi natijalarga olib keladi;

e) yakunlash/xulosa:

O'tilgan darsdan qanday asosiy xulosalar chiqarish mumkin?

Bu muammoni qaysi darajagacha ko'rib chiqish maqsadga muvofiq?

O'qituvchi oldindan har bir darsni (mavzuni) qanday ko'rinishda muvaffaqiyatli yakunlashi lozimligini aniqlab olishi lozim va bunda u quyidagilarga alohida e'tibor berishi maqsadga muvofiqdir:

— Darsda o'zlashtirilishi lozim bo'lgan mavzu yoki muammoni o'rganish chegaralari qay darajada bo'lishi maqsadga muvofiq.

— Bu muammo yoki mavzuni qaysi darajada(gacha) va qanchalik batafsil o'rganish maqsadga muvofiq bo'lishi mumkin?

— Talabalar bilishi zarur deb topilgan asosiy dalil, qoida, konsepsiya yoki tamoyillar to'plami mavjudmi? Agar ular haqiqatan ham mavjud bo'lsa, bular qanday asosiy dalil, qoidalar, konsepsiya yoki prinsiplar?

— Talabalar mavzuga yoki o'rganilayotgan muammoga oid qo'shimcha material, kitob, davriy nashr yoki ma'ruza matnlarini qайдan va qanday qilib topa oladilar? (Agar bularni Internetdan topish kerak bo'lsa, saytlar ro'yxati beriladi.) O'qituvchi bu borada amaliy yordam bera oladimi va qanday qilib?

— Mavzuga yoki o'rganilayotgan masalaga oid hozirgacha echimini topa olmagan muammolar ham mavjudmi? Agar bo'lsa, bular qanday turdagi va ko'rinishdagi muammolar? Ularni hal qilishning qanday asosiy usullari (yo'llari) mavjud?

O'qituvchining mavzu bilan bog'liq ma'lum bir turdagi savollarni yoki ularning bir-biri bilan bog'liq bo'lgan majmuasini yo'naltirilgan va maqsadga muvofiq holda bera olishi ham talabalarda tanqidiy

mushohada bilan bog'liq qobiliyatni rivojlantish yoki aks natija beruvchi muhim amaliy-uslubiy vositalardan biridir. Agar berilgan savollar o'quvchi (talaba)larning fikrlash jarayonini bir kadar cheklab qo'ysa va ular uchun faqat o'qilgan (tinglangan) materialni oddiygina tarzda qaytarishni talab qilsa, bu hol o'quvchilarning fikrlash jarayonini ancha sust holatga olib keladi va ularning fikri hech kimga kerak emas, degan ma'noni bildiradi. O'ylashga, erkin fikrlashga, har tomonlama tahlil qilishga va yaratuvchilikka qaratilgan savollar esa fikrlash ko'lamini, darajasini va samarasini oshiradi. Bunday tadbirlar o'quvchilarni ular bilan hisoblashishlari lozimligini va ularning fikri ham qandaydir bir qiymatga ega ekanligiga ishontiradi. Bu borada «Savollar qanday ko'rinishda bo'lishi maqsadga muvofiq?» – degan muammo yuzaga keladi. Bunga bir qadar qoniqarli javob topishga urinib ko'ramiz. Talabalarga o'rganilayotgan mavzu yoki muammo bilan uzviy bog'liq bo'lgan savollar to'plamini berganda quyidagi mezonlarga alohida ahamiyat berish yaxshi natijalarga olib kelishi mumkin:

- Beriladigan savol o'tilgan yoki o'tilayotgan mavzu bilan bog'liq, aniq, lo'nda va qisqa bo'lishi kerak.

- Talabalarga berilgan bitta savol bilan mavzuga bog'liq bo'lgan faqat birgina narsani (fakti, qoidani, holatni va hokazolarni) so'rash zarur.

- Savol o'rganilayotgan soha, mavzu yoki muammoning biror bir jihati bilan bog'liq bo'lishi lozim, chunki talabalardan ular hali yaxshi o'rganmagan mavzu bo'yicha nazariy savollarni so'rash va unga qaysarlik bilan javob olishga urinish yaxshi natijalarga olib kelmaydi va ularni mavzuni o'rganishdan cho'chitadi.

- O'qituvchi savollar tuzayotganida mavzu bilan bog'liq har bir savolga bir qancha javoblar berish mumkinligiga e'tibor berishi maqsadga muvofiqdir.

- Beriladigan muammoli savolning ma'nosi o'quvchi (talaba)larga to'la tushunarli bo'lishi kerak. Aks holda, savol berish jarayonini boshlashdan oldin bu haqda ularga boshlang'ich tushunchalar berib o'tish lozim bo'ladi.

- Mavzuda tahlil qilib o'tilgan aniq narsa, dalil, voqea-hodisa, qoida yoki predmetlardan umumiyilariga qarab boring. Faqat shu holda harakat

qilingandagina o'quvchi (talaba)larga fikrlash, tushunish, o'ylash va javob berish oson bo'ladi.

– «Ha» yoki «Yo'q» shaklidagi va «To'g'ri» yoki «Noto'g'ri» ko'rinishidagi javoblar berilishi mumkin bo'lgan yopiq turga mansub savollarni iloji boricha kamroq bering.

– O'quvchi (talaba)lar javob bera olmaydigan va mavzu bilan bog'liq bo'lmagan turdagi savollarni zinhor bermang.

– O'quvchi/talabalarga o'zlarining hayotiy tajribalariga, ko'rgan va o'rgangan narsalariga hamda kelajakda ular duch kelishi mumkin bo'lgan hayotiy vaziyatlarga tayangan holda javob qidiriladigan savollar berishga intiling.

– Mavzu bilan uzviy bog'liq ravishda va undan kelib chiqqan holda o'z nuqtai nazarlarini boshqalarga yotig'i bilan va atroficha tushuntirishga undaydigan savollar berishga harakat qiling.

– O'quvchi (talaba)lar savollarga javob berayotganlarida, iloji bo'lsa, bu'zan «Nega bunday deb o'ylaysiz?» – turkumiga mansub qo'shimcha savollar berish ham yaxshi natijalarga olib kelishi mumkin.

Savol berish usullari

Agar talabalar (o'quvchilar)ga o'rganilayotgan mavzu yoki muammo bilan bog'liq bo'lgan savollar berish jarayonida quyidagilarga alohida diqqat-e'tibor qaratilsa, shak-shubxasiz ijobiy natijalarga erishish va talabalarning faolligini sezilarli darajada oshirish mumkin bo'ladi:

– Tegishli savol yoki savollar majmuasi berilgandan so'ng (bu ish og'zaki yoki yozma ravishda tashkil etilishi mumkin) o'qituvchi talaba (o'quvchi)larga bu haqda o'ylash uchun bir necha daqiqa vaqt berilishini tashkil qilsa, ular bu qisqa muddatda berilgan savolning mag'zini chaqib, chuqur tushunishga hamda asl mohiyatiga etishga harakat qiladilar va javoblari ham to'liq bo'lishi tabiiy. Talabalarning to'g'ri javoblariga alohida urg'u berish va rag'batlantirish ularni bundan keyin ham faol bo'lishga undaydi.

– O'quvchi (talaba)larga berilgan savollar bilan bog'liq va mumkin bo'lgan muqobil javoblarni yozish topshirig'i beriladi. Bu esa savolga bir necha ko'rinishda javob topish, solishtirish, aql tarozusidan o'tkazish va fikrlarini jamlash imkoniyatini beradi. Buning pirovard natijasida

bilgan savollarga javoblarning yaxshi o'ylangan, asosli va mantiqli bo'lishiga erishiladi.

Ba'zi paytlarda o'rta tashlangan savollarga javob berish uchun ko'ngilli bo'lib, o'z ixtiyori bilan otilib chiqqanlarga, iloji boricha javob berish taklif etilmasligi maqsadga muvofiq, chunki ular mavzuni, muammoni yoki sohani ko'proq bilganliklari uchun munozarada talabchi o'rinni egallashga harakat qiladilar. Bu esa ba'zi tortinchoq, va uyatchan talabalar (o'quvchilar)ga javob berish va munozarada ishtirok etish uchun yetarli darajada imkoniyat qoldirmaydi. Javob berishi kelayotgan, ammo buning uchun tortinchoqligi va uyatchanligi imkoniyat bermayotgan talabalarga ko'pincha javob berish tajribasi yetishmaydi, shuning uchun ham ularga ko'proq e'tibor berish lozim bo'ladi. Chunki «Ular qo'rqqoq emaslar, faqatgina qo'rqadilar, xolos». Ko'ngilli bo'lib chiqqanlardan ular osonlikcha javob berishi mumkin bo'lgan savollarga javob olishni rejalashtirmang. Boshqa tortinchoqroq talabalardan esa ular javob berishi mumkin bo'lgan savollargagina javob berishlariga harakat qiling. Talabalarning bilim darajasini hisobga olgan holda savol berish maqsadga muvofiqdir. Shunday qilish kerakki, tortinchoq, kamtar va uyatchan talaba (o'quvchi)lar javob berishga qiynalib, boshqalar oldida esankirab va dovdirab qolmasinlar. Shunday hol yuz bersa, bunday talabalar qattiq ruhiy iztirobga tushib, bilganlarini ham tamoman yoddan chiqaradilar.

– Mavzu yoki o'rganilayotgan muammo bilan bog'liq bo'lgan savolni bir qadar o'zgartirib, qaytadan berish usuli munozaraning faollashuvi uchun yaxshi yordam beradi va vaqtni tejaydi. Bunda o'qituvchi savolni shunday qilib tuzishi lozim bo'ladiki, unga birdan ortiq xildagi javoblar berish mumkin bo'lsin. Talabalar javoblaridan kelib chiqqan holda, u bilan uzviy bog'liq bo'lgan boshqa savollar ham berilishi, mavzuni o'rganish jarayonini yanada chuqurlashtirishga olib keladi. Shunday qilib, guruhdagi (sinfdagi) hamma talaba (o'quvchi)lar qiziqarli va faol munozaraga jalb qilinishi mumkin.

– Yuqori (oliy) darajadagi (ya'ni, chuqur, atroflicha, ijodiy va g'oyaviy) fikrlash jarayonini boyitadigan savollar berish talabalarning munozaraga ko'proq va keng ko'lamda jalb qilinishiga, qiziqishlarining ortishiga olib keladi. Bu sharoitlarda ular munozara jarayoniga berilib va raqobat muhitini yaratgan holda faol qatnashadilar. Bunda aksariyat

savollar turkumi talabalarni fikrlashga, o'ylashga, tahlil qilishga, oddiydan murakkabga borishga, baholashga va xulosa chiqarishga majbur qilish lozim bo'ladi. O'qituvchi bunday turdagi muammoli savollarni tez-tez berib turishga harakat qilishi kerak, chunki bu ishni amalga oshirish talabularning tanqidiy mushohada qobiliyatlarini yana ham va sezilarli darajada oshirishga olib keladi.

Talabalarining turli mavzu va yo'nalishlarda savollar berish qobiliyatini hamda bu boradagi malakasini oshirish maqsadida ularning bu yo'nalishda bevosita mashq qilish jarayonini amalga oshirish kelajakda ular bilan ushbu yo'nalishda ishlashni ancha osonlashtiradi va darsni ham juda qiziqarli o'tilishini ta'minlaydi. O'qituvchi talabalar (o'quvchilar)ga aniq misol va masalalar bilan bog'liq savollar berib, ularni iloji boricha ko'proq mashq qildirishi kerak. Bu savollar, misol va masalalar atrof muhitdagi real amaliy hayot bilan va talaba (o'quvchi)larning kundalik faoliyati bilan uzviy bog'langan holda bo'lsa, yana ham katta samaraga erishish tabiiy. Bular, masalan, o'quvchini aniq savolga tegishli javob topish jarayonini tahlil qilishga undaydigan yoki javobning mohiyatini har tomonlama o'ylashga yo'llaydigan qo'shimcha savollar turkumi ko'rinishida ham bo'lishi mumkin.

Agar talaba (o'quvchi)lar mavzu bilan bog'liq savollarga noto'g'ri javob bergan taqdirlarida ham o'qituvchi jahl qilmasligi, bayon etayotgan fikridan adashmasligi, ruhiyati va kayfiyati buzilmasligi kerak. Bunday sharoitlarda u quyidagi ko'rsatma va maslahatlarni dasturilamal qilib olsa, maqsadga muvofiq bo'ladi:

– Talaba tomonidan berilgan javobning to'g'ri tomonini bo'rttirib ko'rsatgan holda, o'quvchi (talaba)da o'z kuchiga qat'iy ishonch uyg'otish lozim. Keyin esa to'g'ri javob topish uchun nimadan foydalanish va yana nimalar qilish kerakligi haqida ko'rsatmalar berish, shunga mos javobni topa olish uchun yo'llanma berish zarur. Javobning to'g'ri qismidan amaliy ravishda foydalangan holda, uning noto'g'ri jihatlarini tuzatish yo'llarini ko'rsatish juda foydalidir.

– Berilgan savolni boshqa so'zlar bilan tushunarli tarzda ifodalang yoki uni boshqacha usulda bering. Bu esa, o'z navbatida, o'quvchi (talaba)ga to'g'ri javob topish uchun yana bir real imkoniyat hosil qiladi va u o'z faolligini yo'qotmaydi, o'z kuchiga, bilimiga va imkoniyatlariga yana ham ko'proq ishona boshlaydi. Demak, undagi ichki ma'naviy

luchlar rivojlanib, jamiyatning to'laqonli a'zosi bo'lish uchun kerakli ma'naviy-ma'rifiy ozuqa oladi.

– O'quvchi (talaba)ga javob topish jarayoni bilan bog'liq bo'lgan muamloalar yoki ko'rsatmalar berish orqali uni ijodiy fikrlashga, har bir narsa o'ylashga va mulohaza yuritishga undang. Bu usulda o'ylash jarayonida uning ongi faollashib, bilimlari chuqurlashadi, xilma-xil dalil va qoidalarini o'zicha o'ylab topadi.

– O'quvchi (talaba)ga berilgan savolga javobi mohiyatini tushuntirish va yotig'i bilan hamda atroficha javobning qaysi qismi to'g'ri, qaysi qismi noto'g'riligini bildiring. So'ngra to'g'ri javob topishga harakat qilishni yana bir karra taklif qiling.

– Agar o'quvchi savolni tushunmagan bo'lsa, mavzu bo'yicha berilgan savolni o'zgartirishga yoki soddalashtirishga erishinki, toki o'quvchi (talaba) unga iloji boricha osonlik bilan javob bera olsun. Yoki savolni bir qancha mayda savolchalarga bo'lingki, talabaning to'g'ri javoblari berishiga imkoniyat yaratilsin. Bu jarayon albatta o'qituvchidan hech qanday mahorat, sabr-toqat, bilim va madaniyat talab qilishi tabiiydir.

– Agar talaba savolga noto'g'ri javob berayotganligini sezib qolsangiz, bu savolga to'g'ri va batafsil javob berish uchun boshqa o'quvchi (talaba)lardan yordam so'rang. Lekin bunda javob berayotgan talabaning izzat-nafsigaga tegib ketishdan ehtiyot bo'lish lozim.

– Agar o'quvchi (talaba) mavzu bo'yicha savolga noto'g'ri javob berayotgan bo'lsa, undan madaniyatli muomala qoidalariga rioya qilgan holda, ehtiyotkorlik bilan «Siz nega bunday deb o'ylaysiz?» – deb so'rash ham mumkin. Bu holda o'quvchi o'zining noto'g'ri javobidan noqulay holatga tushib qolmaydi va ko'pincha fikrlash jarayonida o'zining javobidagi mantiqiy xatosini topib olishi ham mumkin. Bu esa unga berilgan savolga to'g'ri javob topishga amaliy yordam berishi tabiiy.

Savollarning asosiy turlari

Faol va ijodiy ravishda bilim olishning ushbu qo'llanma boshida berilgan va mohiyati batafsil tushuntirilgan Blum taksonomiyasi asosida tuzilgan bosqichlaridan foydalangan holda savollarni quyidagi asosiy turlarga bo'lib chiqish mumkin:

Bilim olish – bunda savollar turkumining mazmuni mavzu yoki muammo bilan bog'liq bo'lgan mavjud dalillarni aniqlashga yo'naltirilgan bo'ladi:

- Qaysi?
- Qanday?
- Nima bo'lgan edi.....?
- Aniqlang.....?
- Qayerda ?
- Qachon.....?
- Solishtiring?
- Chizib bering.....?

Tushunish – ushbu bosqichda mavzular bo'yicha tuzilishi mumkin bo'lgan savollar majmuasi tushunchaning o'zlashtirilishini tekshirishga (ko'rishga, aniqlashga) qaratiladi:

- Mavzu bo'yicha nimalarni bilib oldingiz?
- Mavzu bo'yicha qanday dalillar yoki qoidalar asosiy ahamiyatga molik?
- Nimalar Sizga tushunarsiz bo'ldi?
- Nimalarni cydinlashtirish lozim?
- O'z so'zlaringiz bilan aytib bering:
- Tushuntiring:
- Qaysi bir va qanday?
- Ushbu ma'lumotlar nimani tasdiqlaydi?
- Grafikni (chizmani) tushuntirib bering
- Qachon?

Ishlatish (qo'llash) – bunda mavzu yoki muammo bilan bog'liq bo'lgan va ma'ruzada o'rganilgan ma'lumot (bilim)larni qanday qilib hayotda qo'llash masalalari ko'rib chiqiladi.

- Mavzu bo'yicha olgan bilimlaringizni amaliy hayotda qo'llanilishi bilan bog'liq qanday misollarni bilasiz?
- Atrof muhitdagi qaysi dalil, omil, hodisa, qoida yoki ma'lumotni amaliy qo'llanishga misol qilib ko'rsata olasiz?
- Bu bilimlarni qanday qilib ishлата olasiz?
- Buni qaysi jabhada ishlatish maqsadga muvofiq?
- Nega bunday bo'lganini tushuntiring?
- Ushbu hodisani tushuntiring:
- Bu voqeani tushuntirish uchun qanday qoida (asosiy dalil, ma'lumot) larni qo'llash mumkin?

Tahlil (analiz) – o‘rganilayotgan mavzu bilan bog‘liq tushunchalarning tashkil etuvchi (bo‘lak, qism)lari orasidagi bog‘liqlikni ko‘rsatish va tushuntirib berish talab qilinadi.

- qanday tarkibiy qismlardan iborat?
- qanday munosabatda?
- Solishtiring.....
- Qanday asosiy xossalar mavjud?
- U yoki bu bo‘lim (bo‘lak, qism) orasidagi farqni ko‘rsating:
- Turkumlarga ajrating:
- Tarkibiy qismlarga bo‘lib chiqing.
- Ushbu mavzu bilan bog‘liq bo‘lgan xatolaringizni toping. Qanday nuqtai nazar to‘g‘ri bo‘lishi mumkin?

Sintez – bunda mavzu bilan bog‘liq voqea-hodisa, material, uskuna, qism (bo‘laklarini) mantiqiy jihatdan butunga qo‘shish (birlashtirish, moslashtirish) ni uddalash talab qilinadi.

– O‘rganilayotgan masalaning mohiyatini qanday tarkibiy qismlar tashkil qiladi?

– Qanday tarkibiy qismlar qo‘shilsa, obyektning mohiyati sezilarli ravishda o‘zgaradi?

- Bajaring
- Faraz (fikr, nuqtai nazar) ni qanday qilib tekshirar edingiz?
- Siz qanday qilib hosil qilardingiz (yaratardingiz, ko‘rardingiz)?
- Asosiy mavzularni va namunalarni aniqlang.....
- Ba‘zi bir tarkibiy qismlarning bor yoki yo‘qligi masalaning mohiyatiga qanday ta‘sir qiladi?

Baholash – yuqorida ko‘rib o‘tilgan tahlil, analiz va sintez natijalariga asoslanib, qaror qabul qilish va xulosa chiqara olish qobiliyati ko‘rib chiqiladi.

- Ushbu ni baholang.
- bo‘yicha fikringiz qanday?
- Aniqlang.....
- Ushbu ko‘rsatgichlarga mos tushadimi?
- Nega shunday? yoki Nega shunday emas?
- Namuna yaxshimi? Nega?
- Qanday ko‘rsatkichlarga asoslangan holda ?
- ni asoslab bering.

– Ko'rsatkichlarni qanday aniqladingiz? Ularni asosli ravishda tushuntirib bering.....

– Nega Siz shunday deb fikrlaysiz/o'ylaysiz?

– haqida qanday xulosa chiqara olasiz?

Agar barcha fanlarni aniq va aniq bo'lmagan fanlar deb, bir-biridan ajratsak, ikkinchi guruhga kirib qolgan fan namoyondalari bizdan juda qattiq xafa bo'lishlari va ranjishlari aniq. Bu esa, o'z navbatida, qo'llanmamizning muvaffaqiyatiga pand berishi mumkin. Shuning uchun ham ularni bir-biridan ajratmaymiz va taklif qilayotgan uslubiyotlarni hech qanday cheklanuvlarsiz qo'llashlariga teng imkoniyat yaratamiz. Bu bizningcha, ushbu qo'llanma doirasidagi demokratiyaning va umuminsoniy qadriyatlar hurmatining yaqqol namunasi bo'ladi deb umid qilamiz. Yuqorida aytib o'tilgan ko'p usullar (ko'rsatmalar, qoidalar, yondashuvlar) jamoa tomonidan aniq deb tan olingan fanlarni ham faol usulda o'qitishda juda qo'l keladi. Chunki bu usullar inson ruhiyati (psixikasi)ning imkoniyatlari va ta'lim berish sohasidagi eng oxirgi (ilg'or) hamda zamonaviy yutuqlariga asoslangandir. Bunda, albatta, «Hamma yangi narsalar, unutib yuborilgan eski narsalardir», – deb ham aytishingiz mumkin. Lekin bu eski narsalarni topish va joy-joyida maqsadga muvofiq ravishda ishlatish ham ma'lum darajada topqirlik hamda bilimni talab qilishi hech kimga sir emas.

Mantiqli savollar berishning va o'quvchi tomonidan biror-bir narsa, xodisa, dalil, omil hamda qoidani yangidan kashf qilishning yoki ochishning, uning mohiyatiga tushunishning faol usulda ta'lim berishdagi ahamiyatini hozirgi zamon amaliy-konstruktiv pedagogika fani tarafdorlari doimo uqtirib kelishgan. Bunda bizning bu konsepsiyani qo'llashimizni ko'rsatish uchun dono o'zbek xalqining «Ming marta eshitgandan ko'ra, bir marta ko'rgan yaxshiroq», – degan maqolini yodga olmasdan ilojimiz yo'q. Chunki xuddi shu asrlar zamiridan chiqqan ijobiy fikr amaliy-konstruktiv pedagogikaning asosi (poydevori)ni tashkil qiladi. Hozirgi paytda ilg'or (progressiv) usulda ishlaydigan pedagoglar ta'lim berishni talaba (o'quvchi)lardagi mavjud bo'lgan bilim majmualarini ijodiy fikrlash asosida kengaytirish va qayta tuzish sifatida tushunib, bilim toliblariga loqayd (passiv) ravishda bilim berish usulini aslo tan olmaydilar. Chunki sust ta'lim usuli talabalarni befarq va loqayd qilsa, faol ta'lim usuli ularning iqtidori va iste'dodini rivojlantirishga, tasavvur

loiralarini kengaytirishga, muloqotlarini jonli qilishga va ishga (hayotga) hamda jamiyatga ijodiy yondashishlariga olib keladi. Agar biz talaba (o'quvchi)larning o'zlari yaxshi bilgan hodisalari va bilimlari asosida ularga yangi bilimlar majmuasini berib, amaliy-konstruktiv pedagogika usullarini qo'llasak, u holda quyidagi ikki holatni kuzatishimiz mumkin. Birinchidan, o'qituvchilar savollar berishlari va bu savollarga to'g'ri javob topishlari uchun faol ishlashlari kerak bo'ladi. Bu jarayonda ular o'zlarining bilganlarini yana bir marta yaxshilab eshlashlari va buning asosida talabalarga nimalarni bermoqchi ekanliklarini aniqlab olishlari lozim. Ikkinchidan, o'quvchilar o'zlarining hayotdan olgan turli taassurotlaridan va bilimlarining xilma-xilligidan kelib chiqqan holda, yangi hodisa, qoida, omil va dalillarni o'rganimasdan turib, noto'g'ri xulosaga kelib, adashib qolishlari xavfi ham mavjud. Binobarin, o'quvchilar yangi bilimni (ma'lumotni) o'zlaricha noto'g'ri talqin qilsalar, bu ularning chala, to'laqonli bo'lmagan yoki noto'g'ri bilim olishlariga olib keladi. Shuning uchun ham o'qituvchining vazifasi ziyraklik bilan bunday hollarga yo'l qo'ymaslik va o'quvchilarning oldingi bilganlarini ham bir karra tekshirib chiqishdan iboratdir. Bizningcha, quyidagi fikr bejiz aytilmagan:

«Har bir o'qituvchining vazifasi o'quvchida bilimga qiziqish uchqunini yoqish, xolos, uning alangaga aylanishi esa talabaga bog'liq».

Yuqorida aytib o'tilgan fikrlar nafaqat aniq fanlarni, balki boshqa har qanday turdagi fanlarni ham o'rganishda juda muhim ahamiyat kasb etadi. Sizga ma'lumki, fan – fizik dunyo, jamiyat, ruhiyat, inson tuzilishi va atrof-muhitdagi qonuniyatlarni misol va qonun-qoidalarga suyanqan holda har tomonlama o'rganishdir. O'quvchi ham o'zidagi imkoniyatlarni ishga solgan holda bu qonuniyatlarni o'zicha baholi qudrat o'rganishga harakat qiladi. Ular bolalik va yoshlik paytlarda xilma-xil voqea va hodisalar haqida o'zlari uchun qandaydir tushuntirishni (izohlashni) aniqlab oladilar va bularni keyingi o'qish jarayonida, ta'lim-tarbiyada va butun hayot davomida to'ldirib hamda qayta ko'rib chiqaveradilar. Demak, o'qitish va ta'lim-tarbiya jarayonini o'quvchilarning mavjud haqiqiy-daliliy (faktual) bilimlari bilan garmonik ravishda qo'shib amalga oshirilsa hamda ularning qiziqishlari, intilishlari hisobga olinsa, juda yaxshi natijalarga olib kelishi mumkin. Aniq fanlarni sust (passiv) usulda o'qitilsa, ulg'ayganimizda muayyan bilimlar majmuasiga ega

bo'lishimiz mumkin, lekin bu bilim «tekshirilmagan, sinalmagan» holda qolib ketaveradi va biz ularni real hayotda maqsadga muvofiq ravishda ishlatishimiz mushkul bo'lib qoladi. Aniq fanlarni faol o'qitishning amaliy-konstruktiv usuli bilim olish jarayonini o'quvchilarning qiziqish va intilishlari bilan uzviy bog'langan holda olib boradi hamda ularning bilganlaridan foydalangan holda yangi bilimlar majmuasini taqdim etadi. Demak, ular ongida mavjud bo'lgan eski bilimlar majmuasi yangi bilimlar to'plami uchun bir ulanish nuqtasi, o'ziga xos harakat dasturi bo'lib xizmat qiladi va bir-biriga eng muvofiq ravishda uyg'unlashadi. Aniq fanlarni o'qitish o'quvchi (talaba)larda quyidagilar bilan aniqlanadigan ilmiy-amaliy yondashuvni tarbiyalaydi:

1. Chuqur, har taraflama va atroflicha bilim olishga intilish va bunga astoydil qiziqish.

2. Nazariy tomondan aniqlangan ko'rsatmalar asosida ushbu fanga oid bir nima qilish orqali biror-bir hodisani, qoidani, dalilni yoki ma'lumotni aniqlash. Masalan, mavzuga oid tajriba qilib ko'rish, amaliy ish o'yinini tashkil qilish yoki misol va masalalar echish.

3. Mavzuga oid va u bilan bog'liq bo'lgan ko'pincha uchrab turadigan fikrlar, g'oyalar, ma'lumotlar, asosiy dalillar, konsepsiyalar, qoidalar va hodisalarni yana ham diqqat bilan o'rganish (skeptisizm).

4. Xilma-xil hodisalarning bir-biriga munosabatidagi mantiqni hamda mantiqiy bog'liqlikni va bunday aloqalar tub mohiyatini aniqlash va isbot qilishni bilim olish jarayonida ishlatish (mantiqiy-nazariy fikrlash).

5. Tevarak-atrofdagi dunyo va hodisalar haqida ma'lum bir to'g'ri ma'lumotlar majmuasiga ega bo'lish va uning asosida hamda unga tayangan holda mantiqiy-konstruktiv fikrlash (bilimdonlilik).

6. U yoki bu sohadagi har bir real masalalarni hal qila olish, ma'lumotlarni topish, ularni bir-biriga bog'lash, maqsadga muvofiq ravishda ishlatish va muammolarni hal qilish uchun ma'lum bir qoidalar, dalillar, ma'lumotlar, tushunchalar to'plamiga ega bo'lish va ularni amaliy ravishda ishlata olish (strategiyalar).

7. Boshqalarning fikrlarini, bilimlarini, ma'lumot majmualarini va g'oyalarini bir-biriga maqsadga muvofiq ravishda bog'lay olish hamda ulardan unumli ravishda foydalanib, yangi bilimlar majmuasini tuza olish (integratsiya).

Hayotni noto'g'ri aks ettiradigan, amaliy hayotdan uzoq va mavhum ko'rinishdagi ilmiy bo'lmagan yondashuvga (noilmiy, antitezaga) yaqqol misol sifatida quyidagilarni kiritish mumkin (ya'ni, yuqorida aytib o'tilganlarga qarama-qarshi dunyoqarashning mohiyatini tashkil etuvchilar):

1. Biror-bir narsani, hodisani, nazariyani yoki fanni bilish va o'rganishni xohlamaslik hamda buni foydasiz deb bilish, atrof muhitdagi hayotga nisbatan loqayd hamda befarq bo'lgan munosabat (*passivlik*).

2. Voqea-hodisalar orasidagi mavjud bo'lgan real munosabatlarni isbot orqali emas, balki faqatgina aqliy fikrlash, parallel ko'chirish yoki qandaydir turdagi aqidaparastlik orqali bu narsa bunday bo'ladi, u narsa unday – deb xulosa chiqarish, da'vo qilish, astoydil berilish yoki shunga shubhasiz ishonish va boshqalarni ham bu narsalarga ishontirishga harakat qilish (*sxolastika*).

3. Atrof-muhitdagi real dunyo haqida noto'g'ri va g'aliz fikr yuritish yoki shunday g'oyalarga so'zsiz ishonish. Bu esa, o'z navbatida, noto'g'ri savollar berishga va g'aliz tushunchalarga olib keladi hamda biz atrof-muhitni, hayotni noto'g'ri tushunib, talqin qila boshlaymiz (*dezinformatsiya*).

4. Real muhitdagi voqea va hodisalarni, qoida va dalillarni, ma'lumotlarni, o'zaro bog'liqliklarni va munosabatlarni chuqur o'rganmaslik, izchillashtirmaslik va tahlil qilmaslik, isbot qidirmaslik (diqqatning tarqoqligi – *dezintegratsiya*).

5. Olingan dunyoviy bilimlarga rioya qilmaslik, ularni vaqti-vaqti bilan tanqidiy nuqtai nazardan qayta ko'rib, fikrlab chiqmaslik, zamonaviy yutuqlarni hisobga olib, ularni yanada to'ldirmaslik, yuzakilikka yo'l qo'yish (*begonalashish*).

Misol uchun, fizikaga bag'ishlangan biror-bir dars mavzusi «Suvning bug'lanishiga ta'sir qiladigan omillar» deb atalsin. Darsni boshlashdan oldin o'quvchilarga bu borada bir savol beriladi. Masalan, «Xilma-xil turdagi va shakldagi yuzalarda suv qancha paytda bug'lanib ketadi?» – deyiladi va ulardan bunga qanday omillar ta'sir qilishini aniqlash so'raladi. Ular biroz vaqt o'ylab olgandan so'ng, o'qituvchi ularga bu yo'nalishda ba'zi bir maslahatlar va tushuntirishlarni beradi. Sinf doskasiga (yoki katta bir qog'oz bo'lagiga) har bir o'quvchining «Suv bug'lanishining tezligiga qanday omillar ta'sir qiladi?» – degan

savolga nisbatan o'z fikrlarini yozishlari so'raladi. Bunda o'quvchilar batafsilroq bilishni istagan omillarga savol belgisi qo'yib qo'yishlari ham mumkin. Shundan so'ng o'quvchilardan ularning qaysi savollarga javob berishni xohlashlari so'raladi. Ularning javobi va tushuntirishlari jonli va biror-bir real hayotda uchraydigan aniq misol bilan bog'liq bo'lsa, yana ham yaxshi bo'ladi. Masalan, suv bug'lanishining tezlashishiga va sekinlashishiga nimalar ta'sir qilishini ko'rsatadigan qanday hodisani u misol sifatida keltira oladi, qanday qilib buning to'g'riligini tekshirish mumkin, qanday xildagi tajribalar bunga yordam beradi va hokazo. Omillarning alohida-alohida ta'siri haqida ham muhokama o'tkazish mumkin. O'quvchilar qaysi omillarning bug'lanishni tezlashtirishi va qaysilarining sekinlashtirishini bilib olganlaridan so'ng, xilma-xil turdagi materiallardan suvning bug'lanish tezligining qandayligini muhokama qilish mumkin. Masalan, sochiqdan – uning xilma-xil holatida, temirdan – xilma-xil sharoitlarda, yog'ochdan – uning har xil holatlarida va shunga o'xshashlar. Darsning oxirida o'quvchilarga uylarida suvning bug'lanishi bilan bevosita bog'liq bo'lgan biror-bir tajriba o'tkazishlari so'raladi. Keyingi darsda esa uning natijalari batafsil va har tomonlama muhokama qilinadi hamda bu bilan bog'liq bo'lgan tegishli xulosalar chiqariladi.

Demak, aniq fanlardan dars berishning bunday konstruktiv pedagogik usuli quyidagi uch asosiy bosqichdan iborat bo'ladi, ya'ni:

- O'rganish bosqichi.
- Izlanish/Tushuntirish bosqichi.
- Umumlashtirish/Kengaytirish bosqichi.

Ushbu amaliy-konstruktiv pedagogik ta'lim usuli bosqichlarning har birini alohida va birmuncha batafsilroq ravishda ko'rib va o'rganib chiqishga harakat qilamiz.

1. O'rganish bosqichi

Ta'limning ushbu boshlang'ich bosqichida o'quvchi (talaba)lar qiziq va muammoli hodisa (dalil) bilan tanishadilar va ularga buni batafsilroq o'rganish bilan bog'liq ko'rsatmalar hamda yo'l-yo'riqlar beriladi. Bu ko'rsatma hamda yo'l-yo'riqlar hodisa (dalil, qoida, soha, mavzu) ni ko'proq va har tomonlama bilishga undashi lozim. Ya'ni, ular buni qandaydir yo'llar bilan tushuntira olsinlar, boshqa voqea, hodisa, misol

va dalillar bilan solishtirsinlar, bu hakda o'z fikrlarini erkin ayta olsinlar. Bu vaqtda o'qituvchi voqea (hodisa, dalil)ni to'la tushuntirmasligi lozim, lekin u o'quvchi (talaba)lardagi loqaydlikni engib, buni o'rganishga ularda astoydil qiziqish va haqiqiy intilish uyg'ota olsin. Bunda o'qituvchining asosiy maqsadi quyidagi xatti-harakatlar orqali o'quvchi (talaba)larda to'laqonli bilim olishga qiziqish uyg'otishdir:

- talabalarining mavzu yoki hodisa haqidagi barcha savollariga to'laqonli javob berish;

- o'quvchilarning mavzu yoki hodisaga nisbatan qiziqishlarini boshqarish va kuchaytirish, ularning fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirish va ilmiy izlanish jarayoniga jalb qilish uchun ushbu mavzuga tegishli va o'quvchilar bilim darajasiga mos bo'lgan muammoli savollar qo'yish;

- o'quvchilardagi ijodiy fikrlash, qiziqish, intilish va kerakli yo'nalishdagi izlanish jarayoni to'xtab qolmasligi uchun talabalar bilan faol va topqirlik orqali muloqot qilish.

O'qituvchi bu bosqichni alohida e'tibor bilan amalga oshirish va uning asosiy tamoyillarini hayotga tatbiq qilish uchun o'ziga quyidagi savollarni berishi lozim:

- Ushbu darsda o'quvchi (talaba)lar mavzu bilan uzviy bog'liq bo'lgan qanday konsepsiya yoki tamoyilni o'rganadilar?

- Ushbu konsepsiya yoki tamoyil bilan chuqurrok tanishish uchun ular yana nima qilishlari kerak?

- O'quvchi (talaba)lar mavzu bilan bog'liq ravishda nimalarni kuzatishlari lozim va qanday qo'shimcha yozuvlar qilishlari zarur?

- Talabalar uchun mavzuni chuqurrok va amaliy ravishda o'rganish borasida qanday ko'rsatmalar va tushuntirishlar berish mantiqan to'g'ri bo'ladi?

- O'rganilayotgan konsepsiya yoki tamoyillarni o'quvchilarga bildirmasdan turib, ularga bu yo'nalishda harakat qilish uchun qanday zarur va etarli ko'rsatmalar bera olish mumkin?

2. Izlanish (Tushuntirish)

O'quvchi (talaba)lar hodisa (dalil, qoida)ni o'rganib, bu yo'nalishdagi o'z shaxsiy kuzatuvlarini tugatganlaridan so'ng, o'qituvchi ularga ushbu kuzatuvlarni ma'lum bir qolipga tushirishga imkon berishi

kerak. Bunda asosiy maqsad bu yo'nalishdagi «konsepsiya»ni tuzishdir. Bunda o'qituvchining pirovard maqsadi o'quvchi (talaba)larning mustaqil fikrlashlariga erishish bo'lgani uchun, ularga to'g'ridan to'g'ri lo'nda qilib tushuntirishi va ma'ruza o'qishdan o'zini tiyishi lozim. U to'g'ri fikrlar majmuasini savol-javobga asoslangan Suqrot usulini qo'llash orqali o'quvchilarning o'zidan tortib olishga intilishi kerak. Bunda o'qituvchi quyidagi savol (muammo)larga javob berishga tayyor bo'lishi zarur:

– O'quvchi (talaba)lar qanday turdagi ma'lumotlar yoki yangiliklar haqida gapirishlari mumkin va men bularga qoniqarli javob berishga tayyormanmi?

– Men qanday qilib o'quvchi (talaba)larga ularning yangi fikrlarini umumlashtirish va bu borada tegishli xulosalar chiqarish uchun amaliy yordam bera olaman?

– Men qanday qilib sinfdagi talabalarni ko'rsatilgan maqsad yo'nalishida boshqaraman va ular bilmoqchi bo'lgan narsalarni oldindan aytishdan o'zimni qanday qilib tiyib tura olaman?

– Agar talabalar muammoni yoki mavzuni yaxshi tushuna olmasalar, savolning mohiyatini anglay bilmasalar men nima qilaman?

– Qanday qilib men ularda mavjud bo'lgan chegaralangan ma'lumotlarni muammoni to'g'ri va xolisona tushunishlari uchun ishlatishlariga amaliy yordam bera olaman?

– O'rganilayotgan konsepsiyaga yoki mavzuga mos bo'lgan muqobil – alternativ fikrlar majmuasi nimalardan iborat bo'lishi mumkin?

– Agar o'quvchi (talaba)lar mendan «Bu muammo (dalil)ning yoki qoida (hodisa)ning qanday ahamiyati bor?» – deb so'rasalar, men ularga qanday ma'lumot bera olaman yoki sabab ko'rsata olaman?

3. Umumlashtirish (Kengaytirish)

Bu bosqichda o'quvchi (talaba)lar o'zlarning mantiqiy fikrlarini (topilmalarini) yoki xulosalarini oldingi bilimlari bilan bog'laydilar yoki taqqoslaydilar. Buning asosida ular o'z shaxsiy fikrlariga ega bo'ladilar va olgan bilimlarini umumiy tushunchalar bilan bog'laydilar. Bu bosqich bilan bog'liq xatti-harakatlarning pirovard maqsadi – o'quvchi (talaba)larga o'z bilimlarini tartibga solishga yordam berish va yangi tushunchalar doirasida fikrlashni va mulohaza yuritishni o'rgatishdir. Bu bosqich

juda ham muhimdir, chunki bizning maqsadimiz o'quvchi (talabalar) ga tayyor bilimlar majmuasini berishgina emas, balki ularning o'zlari olgan bilimlari orqali fikrlari qanday o'zgarganligini his qilishlariga erishishdir.

Ushbu bosqichni rejalashtirganda o'qituvchilar o'zlariga quyidagi savollarni berishlari lozim:

– O'quvchi (talaba)larning o'rganilayotgan muammo yoki mavzu bilan bog'liq qanday amaliy tajribalari mavjud?

– Men qanday qilib ushbu konsepsiyani ularning hayotiy tajribasi va kuzatuvlari bilan bog'lay olaman?

– O'quvchi/talabalarning olgan bilimlari qanday foyda keltirishi va qacda ishlatilishi mumkinligi haqidagi qanday misollar mavjud?

– Qanday qilib ularga ilmiy izlanishlar, texnologiya va jamiyat rivojlanishi orasidagi mavjud bog'liqliqni jonli hamda qiziqarli misollarda ko'rsatish mumkin?

– Qanday qilib talabalarda ilmiy izlanishlarga, o'rganishga, diqqat bilan kuzatib xulosa chiqarishga qiziqishni uyg'otish mumkin?

– Qanday qilib ilm-fanning tarixi va undagi yutuqlarning jamiyat uchun ahamiyati haqida ularga ongli ravishda uqtirish mumkin?

– Ushbu konsepsiya (tushuncha, mavzu, qoida, fakt, tamoyil) ni qo'llash yoki kengaytirish uchun qanday turdagi yangi tajribalar o'tkazish mumkin?

– Ushbu konsepsiya (tushuncha, mavzu, qoida, fakt, tamoyil) bilan uzviy bog'liq keyingi konsepsiya (tushuncha, mavzu, qoida, fakt, tamoyil) nima?

– Men qanday qilib o'quvchi/talabalarni keyingi konsepsiya (tushuncha, mavzu, qoida, fakt, tamoyil)ni o'rganishga (yoki u bilan bog'liq izlanishlar o'tkazishga) qiziqтира olaman?

Xulosa sifatida shuni aytish mumkinki, birinchi bosqichning mohiyati o'rganilayotgan voqea (hodisa, qoida) yoki faktga o'quvchi (talaba)larning qiziqishini uyg'otish bo'lib, ularda savol berish zaruriyatini keltirib chiqarishdir. Keyin esa berilgan savollarni ma'lum faraz (gipoteza)lar shaqlida ifodalab, ularni tekshirishni amalga oshirishga harakat qilinadi.

Ikkinchi bosqichning mohiyati hosil bo'lgan savollarga javob topish uchun izlanish ishlarini o'tkazishdir. Bunda, masalan, o'quvchi (talaba) larga ularning farazlarini tekshirib ko'rish uchun testlar ishlab chiqish topshirilishi mumkin. O'qituvchi o'tkazilgan tajribalarni talabalar bilan

muhokama qiladi va buning asosida ma'lum bir amaliy xulosalar chiqarishga yordam beradi. Uchinchi bosqichda xulosalar chiqarilib, natijalar haqida atroflicha mulohaza yuritiladi. Xulosa chiqarish bilan bog'liq bo'lgan harakatlar oddiy yoki murakkab ko'rinishda bo'lishi mumkin. Masalan, statistik usullar bilan chiqarilgan xulosaning qanchalik ishonchliligini tekshirish, o'zgaruvchilarning bir-biriga qanchalik bog'liqligini tekshirish, tegishli tenglamalarni chiqarish, natijaning ishonchlilik darajasining ehtimolligini tekshirish mumkin. Nega bunday qilinayotganligini o'quvchi/talabalar to'la tushunishiga erishish juda ham muhimligini alohida aytib o'tish lozim. Demak, ularning har doim «Xo'sh, shunday bo'lsa nima qilibdi?» – degan ko'rinishdagi savollar berishlari muammoni yanada chuqurroq o'rganishlari uchun zamin yaratadi. Bunda zukko yozuvchimiz G'afur G'ulomning «Shum bola» asaridagi doimo «Innay keyin-chi?» deb savol beraveradigan boy ota sujetini esga olmay ilojimiz yo'q, albatta. Biz ham bunday holatlarda o'z ustozimizga «Juda ham xit qilib yubordingiz-da!», deyishga to'la asosimiz bo'ladi.

6. KOOPERATIV USULDA TA'LIM BERISH

*O'zin dono bilgan uch-to'rtta nodon,
Eshak suhbatini qilur namoyon,
Sen ham ular suhbatida eshak bo'l,
Bo'lmasa nodon deb qilishar e'lon.*

Umar XAYYOM

Yuqorida o'qituvchilar tomonidan o'quvchi-talabalarga bilim berishda keng miqyosda ishlatiladigan ta'limning to'rtta modeli eslatib o'tilgan edi – ular ma'ruza usuli, muloqot usuli, tanqidiy mulohaza va savol-javob yoki Suqrot usuli. Bu bo'limda ham ildizi qadimgi yukonlarga borib taqaladigan va keyingi davrlarda rivojlanib borayotgan kooperativ ta'lim olish usuli ko'rib chiqiladi. Bu ta'lim konsepsiyasida katta miqyosdagi real hayotni va undagi jarayonlarni o'rganish uchun sinf miqyosida o'ziga xos amaliy va nazariy mashg'ulotlar o'tkaziladi. Bunda talabalar guruhlariga bo'lingan holda ishlaydilar va bilim oladilar. Kooperativ usulda bilim olish quyidagi pozitiv ko'rsatkichlarni rivojlantirishga olib keladi:

– Talabalar umumiy masala yoki muammoni hal qilish uchun birgalikda intiladilar va fikr almashinadilar, natijada ular faol ravishda bilim oladilar.

– Guruhlarda ishlash uning a'zolari orasida do'stona munosabatlarni rivojlantirishga olib keladi va natijada ular bir-birlari bilan intensiv fikr almashadilar.

– Guruh a'zolari orasidagi o'ziga xos kooperasiya ular orasida juda ham samarali bo'lgan kommunikatsiyani rivojlantiradi va ular turli xil g'oyalarni maksimal ravishda generatsiya qila oladilar.

Ushbu guruhlararo raqobatga asoslangan kooperativ usulda har bir shaxs o'z guruhiiy qiziqishlariga mos ravishda yaxshiroq ishlash va ijodiy fikrlashga intiladi. Kooperativ usulda ta'lim berishga bag'ishlangan juda ko'p ilmiy izlanishlar mavjud bo'lib, ular ijtimoiy psixologiya sohasiga mansubdir. Kichik guruhlar dinamikasi o'rganish, uni maqsadga muvofiq ravishda tashkil etish, uni boshqarish, guruhlararo raqobat vaziyatini tashkil qilish o'qituvchidan o'ziga xos mahorat va bilimni talab qiladiki, hularsiz kooperativ usulda ta'lim berishni uyushtirish mumkin bo'lmaydi.

XXI asr global va bir-biriga uzviy bog'liq bo'lgan kompaniyalar, jamoalar hamda korporatsiyalar hosil bo'lishi va rivojlanishi davri bo'lib, ular bilan bog'liq ijtimoiy tuzilmalarda ishlash uning a'zolari orasida yuksak darajadagi kooperatsiya mavjudligini talab qiladi. Shuning uchun ham ko'pchilik insonlar kooperativ ko'nikmalarni rivojlantirishni ta'limning juda muhim vazifalaridan biri deb biladilar. Ko'pgina ta'lim muassasalari kooperativ faoliyat turlariga ega bo'lib, ular sport, dramatik va musiqa to'garaklari, yoshlar ijtimoiy-siyosiy jamoalarini o'z ichiga qamrab oladi.

Kooperativ ta'lim usuli quyida keltirilgan xususiyatlari va faoliyat turlari bilan xarakterlanadi:

– Talabalar mavzuga oid masala va muammolarni o'rganish (yoki xal qilish) uchun guruhlarda ishlaydilar.

– Guruhlar bilimi yuqori darajadagi, o'rta darajadagi yoki past darajadagi o'quvchilardan tashkil etilishi mumkin.

– Guruhlardagi o'quvchilar irqiy va jinsiy jihatdan aralash bo'lgani ma'qul.

– Bilim darajasini baholashda ko'proq individuumlarga emas, balki guruhlarga baho beriladi.

Kooperativ ta'lim usuli eng kamida uchta muhim maqsadlarga erishish uchun ishlab chiqilgan:

– **Akademik o'zlashtirish.** Kooperativ usulda ta'lim olishda yuqori bilim darajasiga ega bo'lgan talabalar pastroq darajadagi bilim darajasiga ega bo'lgan talabalar bilan birgalikda ishlaydilar va tegishli materiallarni birgalikda o'rganadilar. Bu esa past darajadagi bilim taliblari bilimlarining yuqori darajadagi bilim sohiblari bilimdonlik darajasiga tenglashuviga va bilim olishga bo'lgan ishtiyoqning ancha kuchayishiga olib keladi. Yuqori bilimli talabalar past bilimlilarga ko'rsatmalar va topshiriqlar berishi tufayli, ularni bilim olishga qiziqtiradilar. Bu esa ularning bir-birlariga bo'lgan ishonchini va o'zaro do'stlikni rivojlantiradi.

– **Irqi va jinsiy munosabatlarni yaxshilash.** Kooperativ usulda ta'lim olishning ikkinchi muhim ahamiyati irqi, jinsi va kelib chiqishi qanday bo'lishidan qat'i nazar, guruh a'zolari birga ishlaydilar va buning oqibatida bir-birlariga mehr-oqibatli bo'ladilar, bir-birlarini yaxshiroq tushunadilar va keyinchalik birgalikda ishlay olish fazilatlariga ega bo'ladilar.

– **Ijtimoiy ko'nikmalar hosil qilish.** Kooperativ usulda ta'lim olishning yana bir muhim jihatlaridan biri talabalarning kooperatsiya va birdamlik saboqlarini olishlaridir. Bular keyinchalik turli xil jamoalarda muvaffaqiyatli ishlashda qo'l keladigan eng muhim ko'nikmalar ekanligini hech kim rad eta olmasa kerak. Bu, ayniqsa, global jamoalar, firmalar va korporasiyalar jadal sur'atlar bilan rivojlanayotgan hozirgi davrda juda ham kerak bo'lgan ko'nikmalardir.

Kooperativ usulda ta'lim berishning **oltita asosiy fazasi** bo'lib, ularni qisqacha holda quyidagi jadvalda ifodalashimiz mumkin:

FAZALAR	Bajariladigan vazifa	O'qituvchining faoliyati
1-faza	Maqsadlarni aniqlash	O'qituvchi dars uchun rejalashtirilgan barcha maqsadlarni o'quvchilarga birma-bir tushuntirib chikadi va darsni boshlaydi.
2-faza	Ma'lumotlar bilan ta'minlash	O'qituvchi talabalarga og'zaki yoki yozma tarzda kerakli ma'lumotlarni aytadi yoki beradi.

3-faza	Talabalarni guruhlarga bo'lish	O'qituvchi talabalarga qanday qilib ishchi guruhlar tashkil qilishni tushuntiradi va guruhlar nima ish qilish kerakligini bildiradi.
4-faza	Guruhlardagi ishga va masalani o'rganish jarayoniga ko'mak berish	O'qituvchi guruhlar muammoni qanday qilib hal qilish kerakligi bo'yicha amaliy yordam beradi.
5-faza	Tekshirish	O'qituvchi guruhlarining o'z natijalarini taqdimot qilishlariga baho beradi va ular tayyorlagan materiallarni tekshiradi.
6-faza	Natijalarga baho berish	O'qituvchi guruhlarining va alohida o'quvchilarning mehnati va bilimiga munosib baho beradi.

Ushbu ta'lim usuli modelining bir necha xil variatsiyasi mavjud bo'lib, ular quyida keltiriladi:

– **Biror-bir muammoni o'rganadigan talabalar guruhlarini tashkil qilish** – bunda o'qituvchilar talabalarga har haftada bir marta og'zaki yoki yozma ko'rinishda yangi akademik ma'lumotlar berishadi. Talabalar 4–5 o'quvchidan iborat guruhlariga bo'linadilar, guruhlarda yuqori, o'rtacha va past bilimli talabalar ishtirok etishi kerak bo'ladi. Guruhlarning a'zolari hal qilinishi kerak bo'lgan masala yoki muammoni oldin o'zlaricha, keyin esa guruh bilan birgalikda bir-birlariga yordam bergan holda o'rganadilar. Bunda ular bir-birlariga maslahat berishlari, guruh muhokamalarida qatnashishlari, bir-birlariga savollar berishlari mumkin. Bundan tashqari, talabalar o'qituvchidan o'rganilayotgan mavzu bilan bog'liq bo'lgan individual maslahatlar, topshiriqlar, testlar yoki topishmoq (muammoli savol)lar olishlari ham mumkin. Kelishilgan vaqtda barcha guruhlar sinfda yig'ilib, o'z natijalarini taqdimot qiladilar va boshqa guruhlar bilan ma'lumot almashinadilar. Bu ularning jamoaviy usulda to'laqonli bilim olishlariga olib keladi.

– **Bo'laklab o'rganish usuli** – bunda sinfdagilar 4–5 nafar talabadan iborat geterogen guruhlariga bo'linadilar va akademik materiallar ularga matn ko'rinishida beriladi. Guruhdagi har bir talaba matnning bir qisminigina o'rganib kelish uchun mas'ul bo'ladi. Keyin har bir talaba

o'zi mas'ul bo'lgan akademik materialning kerakli qismini guruhga tushuntirishi kerak bo'ladi. Guruh a'zolari ushbu material bo'yicha bir fikrga kelganlaridan so'ng, ularning bittasi, eng bilimdoni (yoki guruhdan saylab olingani) material mazmunini sinf oldida taqdimot qiladi. Xuddi shu ish boshqa guruhlar tomonidan ham amalga oshirilganidan so'ng, o'qituvchi o'rganilayotgan material bo'yicha o'z xulosasini keltiradi. Bunda u albatta eng yaxshi guruh va eng bilimdon hamda faol talabalarni taqdirlashi kerak bo'ladi.

– **Guruhiy tadqiqot usuli** – oldingi usullardan farqli ravishda, bunda talabalar kerakli mavzuni tanlashda va muammolarni o'rganishda faol ishtirok etishadi. Bunda o'qituvchi emas, balki talabalar mavzuni tanlash va uni o'rganishda yetakchi rolni o'ynaydilar. Bu usulni qo'llaydigan o'qituvchilar sinfni 5–6 kishilik geterogen guruhlariga bo'ladilar. Guruhlar talabalarni juda ham qiziqtirgan alohida mavzular bo'yicha ham tuzilishi mumkin. Talabalar mavzuni tanlab bo'lganlaridan so'ng, uni har tomonlama o'rganadilar, kerakli ma'lumotlarni yig'adilar va barcha sinf oldida o'z natijalarini taqdimot qiladilar. Bu usulda ta'lim olishning quyidagi olti bosqichini ko'rsatish mumkin:

1. *Mavzuni tanlash* – talabalar umumiy mavzudan bir qismini tashkil qilgan mavzuchalarni o'qituvchi bilan maslahatlashgan holda tanlab oladilar va bu mavzuchalarni o'rganish uchun har bir mavzucha uchun alohida tuzilgan guruhlariga bo'linadilar.

2. *Kooperativ rejalashtirish* – talabalar o'qituvchi yordamida birinchi bosqichda tanlab olingan har bir mavzuchani o'rganish uchun maqsadlar va masalalar ketma-ketligini tuzadilar.

3. *Mavzuchani o'rganish jarayonini amalga oshirish* – talabalar ikkinchi bosqichda tuzilgan reja asosida ish olib boradilar. Bunda o'rganish jarayoni turli xil xatti-harakatlar va malakani talab qiladi xamda talabalar mavzuni o'rganish uchun o'quv muassasasi ichidagi va uning tashqarisidagi turli xil manbalarni o'rganib chiqishlari kerak bo'ladi. O'qituvchi esa har bir guruhning nimalar bilan mashg'ulligini yaqindan tekshirishi va kerak bo'lganda ularga amaliy yordam berishi kerak bo'ladi.

4. *Analiz va sintez* – o'quvchilar uchinchi bosqichda olingan ma'lumotlarni tahlil qiladilar va baholaydilar hamda undan so'ng ushbu

natijalarni sinfdoshlariga qiziqarli va tushunarli tarzda taqdimot qilish (yoki tushuntirish) uchun rejalar tuzadilar.

5. *Muammoning echimini (yoki natijalarni) taqdimot qilish* – barcha (yoki vaqt etishmasa ba'zi) guruhlar sinfda o'zlari tanlagan muammoli masalalar (yoki mavzuchalar) bo'yicha qiziqarli taqdimotlar qiladilar. Bunda taqdimot sinfdoshlar uchun juda qiziq va tushunarli bo'lishiga alohida e'tibor berish kerak bo'ladi. Ushbu taqdimot jarayoni o'qituvchi tomonidan boshqarilib turilishi maqsadga muvofiq bo'ladi.

6. *Natijalarni baholash* – agar guruhlar bir mavzuga bag'ishlangan bir necha mavzuchalarni taqdimot qilgan bo'lsalar, o'qituvchi va talabalar har bir guruhning taqdimot jarayonini alohida baholashlari kerak bo'ladi. Ba'zi hollarda esa individual baholash amalga oshirish ham istisno etilmaydi, albatta.

Kooperativ ta'lim usulini tashkil qilish tartiblari

Kooperativ usulda ta'lim olishda o'quv jarayoni demokratik holda tashkil qilinadi va bunda nimani o'rganish hamda qanday tartibda o'rganish talabalar tomonidan hal etiladi. O'qituvchi esa guruhlarini maqsadga muvofiq tarzda tashkil qilish va ularni boshqarishni ta'minlaydi, ammo talabalar guruhlararo muloqotni muttasil ravishda nazorat qilib turadilar. Kooperativ usulda ta'lim olish sarmahsul, foydali va samarali bo'lishi uchun kerakli manbalar, kitoblar, qo'llanmalar va boshqa turdagi o'quv materiallari sinfda, kutubxonada, o'qituvchilar xonasida, resurs markazida yoki ta'lim muassasasi media markazida etarli nusxalarda mavjud bo'lishi kerak. Talabalarning mavzularni o'rganishlari jarayonida Internetdan foydalana olishlariga ham imkon yaratish bu yumushlarning ajralmas tarkibi qismi bo'lishi kerak, albatta. Buning uchun o'qituvchi resurs markazi mutaxassislari bilan yaqin ishchi va do'stona aloqalar o'rnatishi zarur bo'ladi.

Endi kooperativ usulda ta'lim olishda qo'llanilishi mumkin bo'lgan ha'zi bir tartib va qoidalarni ko'rib chiqamiz

1. Dars mavzusini tanlash.

Har qanday darsda bo'lgani kabi, bu usulda xam o'qituvchi o'quvchilar uchun mos bo'lgan, ular qiziqadigan va tushunadigan mavzuni tanlashi birinchi navbatdagi ishlardan biri bo'lib hisoblanadi.

Chunki kooperativ model asosida ta'lim berish usuli talabalarning o'z-o'zini boshqara olishi, mustaqil ishlay olishi va faolligini talab qiladi. Agar o'qituvchi qiziqarli va o'quvchilar uchun ayni damda mos bo'lgan mavzuni topa olmasa, kooperativ ta'lim usuli muvaffaqiyatsizlikka uchrashi tayin bo'ladi. Ko'pincha keksa o'qituvchilar o'z tajribalaridan kelib chiqqan xolda qaysi mavzular va qaysi sinflardagi o'quvchilar kooperativ usulda ta'lim olish uchun mos yoki mos emasligini ayta oladilar. Bunday tajribadan yosh o'qituvchilar dars rejasini tuzishda foydalanishlari kerak, albatta. Ammo ular mavzularning kooperativ ta'lim berishga mutanosib ekanligini aniqlash uchun quyidagi savollardan foydalanishlari mumkin:

– Talabalar ushbu ta'lim usuli haqida biladilarmi yoki o'qituvchi buni ularga kengaytirilgan holda tushuntirishi kerakmi?

– Rejalashtirilayotgan dars mavzusi guruh talabalarida qiziqish uyg'ota oladimi?

– Agar o'qituvchi tayyor matndan foydalansa, bu matn o'rganilayotgan mavzu haqida yetarli ma'lumot bera oladimi?

– Dars mavzusini bir qancha alohida bo'lakchalarga bo'lish mumkinmi va bu ish qanday amalga oshiriladi?

– Guruhiy tadqiqot usulida o'qituvchi har bir mavzucha bo'yicha etarli muammolar va topshiriqlar topib, talabalar ishini boshqarishda ko'rsatmalar bera oladimi?

2. O'quvchilar guruhlarini tashkil qilish.

Kooperativ ta'lim berish usulini rejalashtirishda ikkinchi muhim masala qanday qilib o'quvchilarning guruhlarini tashkil qilish hisoblanadi? Albatta, bu masala o'qituvchilarning dars o'tkazishda o'z oldilariga qo'ygan maqsadlari va o'quvchilarning bilim darajalari bilan uzviy bog'liq bo'ladi. Guruhlarni tashkil qilishda juda ko'p iinkoniyatlardan foydalanish mumkin. Lekin darsni rejalashtirish fazasida o'qituvchi ularning akademik ko'rsatkichlari, o'zlashtirish darajalari va ijtimoiy maqsadlarini bilishi yomon bo'lmaydi. Bularni bilgandan so'ng, guruhlarini mavzuchalarga mos va bir-biri bilan ijobiy raqobat qiladigan tarzda tuzish mumkin bo'ladi.

3. Kerakli materiallar va ko'rsatmalarni tayyorlash.

O'qituvchi butun sinf oldida taqdimot qilishga tayyorlanayotganda eng asosiy masala og'zaki ravishda tushuntiriladigan va qiziqarli bo'lgan

materiallar topish hamda ularni sodda ravishda o'quvchilarga yetkazish usullarini ishlab chiqish hisoblanadi. Kooperativ usulda ta'lim berishda o'qituvchilar ko'proq og'zaki ma'lumot bersalar-da, bu ma'lumotlar matnlarda, jadvallarda yoki o'quv qo'llanmalarda yozma ravishda saqlab qo'yiladi. Agar o'quvchilarga o'rganish uchun biror-bir matn berilsa, bu matn ularga qiziqarli, tushunarli va bilim darajalariga mos bo'lishi kerak. Agarda o'qituvchi guruhliy tadqiqot usulini qo'llamoqchi bo'lsa, u talabalar guruhlarida o'rganilishi lozim bo'lgan materiallarni oldindan tayyorlab qo'yishi zarur bo'ladi. Quyida kooperativ ta'lim usulini rejalashtirishda o'quv muassasasi ko'rsatadigan yordam iloji boricha ko'proq bo'lishi va dars samarador o'tishi uchun nimalarga ahamiyat berish kerakligi keltirilgan:

- Darsdan kamida ikki hafta oldin kutubxonachi va resurs markazi mutaxassisi bilan uchrashib, dars o'tkazish maqsadlarini ular bilan birgalikda ko'rib chiqish va ularning fikrlarini hamda bildirilgan yangi g'oyalarini hisobga olgan holda bu mutaxassislardan yordam ko'rsatishni so'rash.

- Ushbu darsga aloqasi bor insonlar bilan dars g'oyasini, uning o'tkazilish vaqtini, kerakli materiallar va media vositalardan qachon hamda qanday qilib foydalanilishini kelishib olish.

- Agar multimedia vositalarning sinfda ishlatilishi ko'zda tutilgan bo'lsa, u holda kerakli mutaxassisni taklif qilish va u bilan hamkorlikda dars o'tish.

- Oldin kooperativ ta'lim usulini qo'llagan o'qituvchilardan kerakli bo'lgan maslahatlar olish ham maqsadga muvofiq bo'ladi.

- Talabalar o'z rollarini va o'qituvchi ulardan nimalar kutayotganligini aniq va ravshan bilib, tushunib olishlari lozim.

Talabalar dars jarayonida nimalar qilishlari kerakligi haqidagi ma'lumotlarni esa ularga quyidagi tartibda yozma ravishda bergan ma'qul:

- Dars o'tkazish maqsadlari.

- Guruhlarda ishlayotgan o'quvchilardan ularning ish jarayonida nimalar kutilishi mumkin.

- Guruh uchun rejalashtirilgan har bir ish yoki uning bir qismi qachon tugallanishi kerakligi haqidagi ma'lumotlar.

- Mavzular bo'yicha asosiy taqdimotlar qachon o'tkazilishi haqidagi ma'lumotlar.

- Baholash mezonlari – guruhlar va o'quvchilar uchun alohida.
- Hisobotlar qanday ko'rinishda taqdimot qilinadi (formati).

7. MAVZUNI TAQDIMOT QILISH VA TALABALARNI TARTIBGA CHAQIRISH USULLARI

*«Bilimsiz yoki chalasavod farzand –
yo'qotilgan farzanddir».*

Djon KENNEDI

Ushbu bo'limdagi taqdimot deb atalgan «reversiv» (ya'ni, o'z-o'ziga ta'lim berish) zamonaviy ta'lim usulining mohiyati shundan iboratki, bunda talaba biror-bir mavzuni mustaqil ravishda o'rganib chiqib, sinfdoshlariga shaxsan o'zi dars berishni amalga oshiradi. Bu jarayonni maqsadga muvofiq ravishda nazorat qilishni va boshqarib turishni esa o'qituvchi shaxsan o'z zimmasiga oladi. Agar do'ppini yerga qo'yib va diqqatni jamlab, atroficha fikrlasak, shu narsa ayon bo'ladiki, o'quvchi/talabalarga berilgan biror-bir mavzuni, ma'lumotni, yangilikni taqdimot (chiqish, prezentasiya, ma'ruza) qilish ham ularning bilim olishida juda katta ahamiyatga egadir. Chunki bunda talaba guruhdagi boshqa talabalar va ustozlar oldida yakka o'zi so'zga chiqishini hisobga olib, mavzuga har tomonlama va chuqur tayyorlanadi, mavzuga bog'liq xilma-xil nozik masalalar haqida mulohaza qiladi va atroficha fikrlaydi. Taqdimot jarayonida o'qituvchi ham talabalar bilan bir qatorda o'tirib, ular singari fikrlashga va munozaralarda faol ishtirok etishga intilishi lozim bo'ladi. Lekin u o'zining obro'-e'tibori va hurmati hamda talabalarning unga bog'liqligidan foydalangan holda taqdimot marosimida etakchi rol o'ynashga intilsa va talabalarga bu haqda doimo urg'u berishga harakat qilsa, taqdimot marosimi sun'iylashib, kutilgan maqsadlarga erishish ancha qiyinlashadi.

Taqdimot jarayoni quyidagi asosiy qismlardan iborat bo'lishi kerak:

1. Boshlash – bunda tanlangan mavzu haqida, uning nima uchun ko'rilayotgani, qanday bo'limlardan tashkil topgani, uning boshqa mavzular bilan bog'liqligi, amaliy va nazariy ahamiyati haqida qisqacha gapirib o'tiladi.

2. Mavzu rejasi – bunda mavzuni yoritishda qanday savollar ustida fikr yuritilishi, ularning mazmuni, tartibi va ketma-ketligi ko'rib chiqiladi.

3. Ma'ruza (mavzu ma'nosini yoritish) – bunda talaba mavzu rejasi asosida har bir savolni, tushunchani va muammoni atroflicha yoritadi. Talabalarning bu ma'ruza davomida vujudga kelgan savollariga javob berish (yoki bunga imkoniyat darajasida harakat qilish), diqqatga sazovor munozarali masalalar bo'lsa, ularni batafsil ko'rib chiqish ma'ruzaning qiziqarli, jonli va foydali bo'lishiga olib keladi.

4. Xulosa – ushbu qismda ma'ruza davomida yoritilgan savollar, muammolar haqida qisqacha ma'lumotnoma beriladi, mavzu yuzasidan vujudga kelgan barcha savollarga imkoniyat darajasida to'liq javob beriladi va bu bilan uzviy bog'liq ma'ruzani yakunlaydigan boshqa masalalar ham xulosa sifatida ko'rib chiqiladi.

5. Taqdimotni baholashni amalga oshirish. Bu bosqichda quyida misol tariqasida ko'rsatilgan yoki boshqa turdagi mezonlar yordamida ma'ruzani baholash natijalari e'lon qilinadi. Bunda, masalan, quyidagi baholash darajalari (ko'rsatkichlari) ishlatilishi mumkin:

– Boshlash –	5 ball
– Mavzu rejasi –	10 ball
– Ma'ruza (mavzu ma'nosini yoritish) –	20 ball
– Xulosa –	10 ball
Umumiy ballar miqdori	45 ball
Qo'shimcha ballar	20 ball
Jami ballar miqdori	65 ball

Ushbu ballarni ma'ruzani baholash mezonlari sifatida ishlatishda quyidagi asosiy ko'rsatkichlarga ahamiyat berish kerak bo'ladi:

a) taqdimotning tegishli qismi mazmuni – taqdim qilinayotgan bo'limga tegishli ma'lumotlarning bo'lim mohiyatiga mos kelishi;

b) taqdimot qila olish qobiliyati – tegishli bo'lim taqdimotini tashkil etishdagi ma'ruzachining kasbiy mahorati;

d) taqdimotning aniq va ravshan amalga oshirilganligi – bunda taqdimotning tegishli bo'limiga mos bo'lgan fikrlarning aniq va mantiqiy ketma-ketlikda berilishi hisobga olinishi kerak bo'ladi.

Taqdimotni baholash oldindan shakllantirilgan hay'at tomonidan amalga oshiriladi va bu hay'at a'zolari taqdimot paytida albatta hozir bo'lishlari lozim. Ular, iloji bo'lsa oldingi qatorda, alohida joyda o'tirishlari va ularning taqdimotni baholashlari xolisona bo'lgani maqsadga muvofiqdir.

Yuqorida ko'rsatilgan **yigirma ball** miqdoridagi qo'shimcha ballar taqdimot jarayonining, umuman, qanday o'tkazilgani bilan aniqlanadi va bunda quyidagilarga ahamiyat beriladi:

- Taqdimotga tayyorlanganlik ahvoli.
- Taqdimot paytida o'zini qanday tutganligi.
- Savollarga qanday javob berganligi.
- Tashkilotchilik madaniyati.
- So'zlash madaniyati.
- O'z fikrlarini tushuntira olish qobiliyati.
- Guruh bilan muloqot qila olish mahorati.
- Qo'l va gavda harakatlarining taqdimot qilinayotgan mavzuga mos bo'lishi.

- Kiyinish madaniyati.

- Yangi fikrlarga munosabati va topqirligi.

Ushbu har bir ko'rsatkichga 2 balldan baho qo'yish amalga oshiriladi va ularning barchasi jamlanadi (ya'ni, $2 \times 10 = 20$ ball).

Taqdimot so'nggida hay'at a'zolari taqdimotning qanday o'tganligi haqida xulosa sifatida ma'lumot beradilar, yuqorida sanab o'tilgan har bir ko'rsatkich bo'yicha taqdimot marosimini baholaydilar. Ma'ruzachining umumiy bahosini unga va taqdimot marosimida hozir bo'lgan barcha ishtirokchilarga bildiradilar. Bunda, albatta, ma'ruzachining keyinchalik o'tkazadigan taqdimot marosimlarida nimalarga ahamiyat berishi kerakligi aniq va ravshan ko'rsatilishi hamda tushuntirilishi lozim bo'ladi. Marosim oxirida ma'ruzachining o'ziga so'nggi so'z beriladi va uning taqdimot marosimi hamda uni baholash haqidagi xolisona fikri eshutiladi. Uning bu chiqishi bilan bog'liq savol, fikr yoki mulohazalari bo'lsa, ular ham ko'rib chiqiladi va muhokama qilinadi. Bu odilona baholash va foydali maslahatlar ma'ruzachi – talaba malakasining va so'zlash madaniyatining kelajakdagi rivojlanishida katta ahamiyatga ega bo'lishi hech kimga sir emas. O'qituvchilar ko'pincha o'quvchi va talabalarni qanday qilib tartibga chaqirish ustida bosh qotiradilar. Ba'zi vaqtlarda bunday usullarni o'zlari o'ylab topadilar, ba'zida esa boshqalarning tajribasidan foydalanadilar. Boshqa bir hollarda esa biror-bir chora ko'rishga ojiz bo'lib, bundan qattiq ruhiy azoblanadilar. Shuning uchun ham bu muammoning o'ta hayotiyligini hisobga olib, biz quyida uni hal qilishning bir qancha usullarini bermoqchimiz. Bu ishni amalga oshirish

qadam-baqadam ketma-ketlik sifatida berilgan bo'lsa ham hayotda ularning ba'zilari bir vaqtda amalga oshirilishi ham mumkin. Ushbu ketma-ketlik quyidagi asosiy bosqichlardan iborat bo'lishi mumkin:

1. Haqiqatan ham, darsda o'quvchilar tinch o'tirmayaptilarmi, ya'ni, bu muammo mavjudmi yoki o'qituvchiga uning hayajonlanganligi yoki malakasi etishmaganligi uchungina shunday tuyulayaptimi. Balki bu sinf (guruh)dagi o'quvchilar darsni oldindan qizg'in munozara va muxokama vositasida o'tkazishga o'rgangandirlar. Balki o'qituvchi va o'quvchilarning dunyoqarashi yoki bilim darajasi bir-biriga mos kelmayotgandir.

2. Agar haqiqatan ham o'quvchi (talaba)lar darsda tinch o'tira olmayotgan va tartibsizliklar qilayotgan bo'lsalar, u holda buning asosiy sababini topishga harakat qilish. Ya'ni, «Mohiyatga, muammoning ildiziga, kelib chiqishiga diqqat-e'tiborni qarating». Chunki buning asosiy sababini bilsangizgina, muammoni to'g'ri hal qilishingiz mumkin, albatta. Busiz qorin og'rig'iga bosh og'rig'i dorisini ichayotgan bemor holiga tushib qolishingiz ehtimoldan xoli emas. Balki darsning sifati yo'qligi uchun o'quvchi (talaba)lar uni yaxshi tinglamayotgandirlar, balki bu o'tilayotgan mavzuni ular oldindan yaxshi bilib olgandirlar, balki dars o'tish usuli ularni qiziqtirmayotgandir, balki o'qituvchining gapirishi, nutq ohangi, o'zini tutishi, qiyinishi ularga yoqmayotgandir, balki ular darsni u juda ham murakkabligi uchun tushunmayotgandirlar, balki o'qituvchi biror-bir chalkashlikka yo'l qo'ygandir.

3. Muammoni hal qilish uchun harakat qilish. Agar o'quvchi (talaba)larning tartibsizligi kimnidir xavf-xatarga olib kelsa va boshqa kimsalarga biror-bir zarar yetkazishi mumkin bo'lsa, bu tartibsizlikni zudlik bilan to'xtatish kerak bo'ladi. Talabalarga jamoada o'zini tutish va muomala qoidalarini hammabop qilib eslatib qo'yish ham foydali bo'lishi mumkin. Agar bu ham yordam bermasa, biror-bir yomon xulq-atvorli o'quvchi (talaba)larga tegishli jazo berish ham mumkin. Jazo berilmasa, o'quvchi (talaba)lar o'zlarini juda ham erkin tutib, tartibsizlikni davom ettirishlari aniq bo'ladi. Talabalar o'zlarining namunali xatti-harakatlari uchun yaxshi munosabat va tegishli mukofot hamda yomon xatti-harakatlari uchun munosib jazo muqarrarligini bilsalar, tartibsizlik qilishdan o'zlarini tiyadilar va o'qituvchiga munosabat ham tubdan o'zgaradi.

4. Muammoning kelajakda qayturilmasligi va talabalar undan to'g'ri xulosa chiqarib olishlari uchun hamda o'qituvchi bunga sabab

bo'lgan shart-sharoitlarni keyinchalik bilib-bilmasdan yaratmasligi uchun tadbirlarning maxsus ketma-ketligini ishlab chiqish va ularni hayotga izchil tatbiq qilish tartibsizliklarning oldini olish uchun katta xizmat qiladi. Bu tadbirlar sifatida, masalan, darsning samaradorligini tubdan yaxshilash, ta'limning boshqacha noan'anaviy usullarini qo'llash, interfaol pedagogik usullarni, muloqot va dialog usullarini ishlatish, talabchanlikni oshirish, o'quvchi (talaba)larning noma'qul chiqishlari va tartibsizliklarini nazardan qochirmaslik qo'l kelishi mumkin. Ba'zi paytlarda har bir sinf (guruh, auditoriya) uchun o'ziga xos ta'lim-tarbiya usullarini ishlatish ham yaxshi natijalarga olib kelishi mumkin.

8. OMMAVIY CHIQISHLAR VA MA'RUZALARNI TASHKIL QILISH

*«Aqli bo'lish kifoya emas,
muhimi, aqlni ishlata bilishdir».*

R. DEKART

Albatta, ommaviy chiqishlar va ma'ruzalarning tashkil qilinishida auditoriyaning qiziqishlari hamda uning Siz bermoqchi bo'lgan ma'lumotlarga ehtiyoji bor-yo'qligini hisobga olish hayotiy ahamiyat kasb etadi. Chunki savdogarga oliy matematika haqida, qassobga astronomiya haqida yoki sotuvchiga fizika haqida gapirsangiz, Sizni batamom tushunmasidan tashqari, boshqa fikrga ham borishi mumkin. Bu borada bir yaxshi hikoya ham mavjud: Kemada ketayotganlardan biri boshqasidan «Matematikani bilasizmi?» – deb so'rabdi. Sherigi esa «Afsuski bilmayman», – deb javob beribdi. «Bo'lmasa chorak umringizni yo'qotibsiz», – debdi yo'lovchi. Bir muncha muddat o'tgandan so'ng u yana «Mantiqni bilasizmi?», – debdi. Sherigi yana «Bilmayman» deb javob beribdi. «Bo'lmasa yarim umringizni yo'qotibsiz», – debdi bilimdon kishi. Birozdan so'ng u yana bir savol beribdi: «Fizikani bilasizmi?» Sherigi esa bunga javoban «Suzishni bilasizmi, azizim?», – deb so'rabdi. Bilimdon inson esa «Afsuski, bilmayman», – deganida, sherigi «Bo'lmasa butun umringizdan ajrabsiz», – deb uni suvga uloqtirib yuborgan ekan. Bundan xulosa sifatida shuni aytishimiz mumkinki, auditoriya ozgina bo'lsa ham biladigan, bilishni xohlaydigan, tushunadigan va o'rganishga

intiladigan sohalarda ma'ruza o'qish yaxshi natijalarga olib keladi. Omma oldida maqsadingizni tushuntirishda esa quyidagilarga alohida ahamiyat berishingiz maqsadga muvofiqdir:

1. O'z chiqishlaringizni shunday tashkil qilingki, barcha ishtirokchilar «Men buni xohlaymanmi?», «Menga bu kerakmi?» va «Men buni uddalay olamanmi?» degan savollarga ma'ruzadan so'ng to'la-to'kis javob topa olishsin. Lekin ilk bor uchrashganingizda yoki birinchi ma'ruzada juda ham tugal ma'lumot bermang, chunki ular hali bunga tayyor emaslar. Ma'lumotni berishda o'z obro'-e'tiboringizga alohida urg'u berish tufayli Siz bilan muloqot qiluvchilarni noqulay ahvolga solib qo'ymang. Hamma ham Siz singari bilimli, aqlli va omadli bo'lish mumkinligini his qilsin hamda «Men shubhasiz buni tushuna, o'zlashtira va qila olaman!» degan qat'iy xulosaga kelsin.

2. Uzlüksiz ma'ruza qilish bo'laklarining juda ham uzoq vaqt davom etishi maqsadga muvofiq emas, uning Sizdan ma'ruza eshituvchilar kutgan vaqt hajmida tashkil etilishi maqsadga muvofiqdir. Agar buning iloji bo'lmasa, eng ko'pi bilan 25–30 daqiqalik ma'ruza qilgan ma'qul. Keyin biror-bir faol va o'rganilayotgan mavzu bilan bog'liq tadbir (bu turdagi bir qancha tadbirlar ilovada keltirilgan) o'tkazish lozim. O'quvchi (talaba)larning charchog'i tarqalganidan so'ng, ma'ruzani yana davom ettirish mumkin. To'xtovsiz va juda ko'p vaqt davom etgan ma'ruza (tadbir) insonni charchatib, uning ma'lumotlarni to'g'ri qabul qilishiga monelik qiladi.

3. O'z chiqishlaringizni quyidagi reja asosida uyushtiring:

- Kirish.
- Nima to'g'risida gapirishingiz kerakligi haqida so'zlab bering.
- Asosiy qismda kerakli ma'lumotlarni bering.
- Xulosa qismi.
- Nega bu haqda gapirganingizni tushuntirib bering.

4. Doimo ma'ruzangizning asosiy maqsadini nazardan qochirmang. Chalg'imasdan va qat'iyat bilan faqat o'sha yo'nalishda harakat qiling. Aks holda fikr tarqoqligi yuzaga keladi va o'zingiz ham, o'quvchi (talaba, tinglovchi) ham mavzudan chetga chiqib ketishi mumkin.

5. Birinchi o'n daqiqada mavzuga oid yangi ma'lumotlar va fikrlar bering, keyingi o'n daqiqada bu ma'lumotlar bilan bog'liq ijobiy va salbiy imkoniyat (sharoit, dalil, konsepsiya, hodisa)larni tushuntirib, uni

Sizni eshituvchilar qiziqishlari (intilishlari, talablari) bilan solishtiring. Oxirgi o'n daqiqada yuqorida gapirganlaringizdan xulosa chiqaring va hodisalarning keyinchalik rivojlanish yo'nalishini imkoniyat darajasida ko'rsating.

6. Xulosa sifatida albatta tinglovchilardan nima xohlayotganingizni eslatib qo'yishni yoddan chiqarmang.

7. Qog'oz (daftar, kitob)ga qaramasdan ishonch bilan, berilib gapiring.

8. Ko'proq «Siz» va «Bizlar» deb gapiring, chunki bu tinglovchilarning hurmatini qozonishga olib keladi. «Men»ni kamroq ishlatib, chunki bu auditoriyaning Sizga nisbatan qarama-qarshi ta'siroti (reaksiyasi) ga sabab bo'lishi mumkin.

9. Esingizda qolsin – ommaviy chiqishlarning taxminan 80 foizi o'zingizning kimligingiz haqida tinglovchilarga ma'lumot berishdir. Chiqishingiz muvaffaqiyatining faqatgina 20 foizigina Sizning so'zlayotgan gapingiz ma'nosi bilan bog'liq, 40 foizi esa ovozingiz, intonasiya va so'zlash ritmingiz bilan va nihoyat 40 foizi gavo harakatlaringiz (ya'ni, bosh harakati, qo'l va oyoq harakati, ko'zlar holati) bilan aniqlanadi.

10. Gapirayotganda intonasiyani va jistikulyasiyani asosiy fikrlarga urg'u berish uchun ishlatishga harakat qiling.

11. Auditoriyada ko'proq harakat qiling, jonsiz predmetday sinfda yoki tribunada qotib turmang.

12. Ma'ruzangizda vizual qo'llanmalarni ishlatishga harakat qiling. Masalan, chizmalarni, grafiklarni, plakatlarni, slaydlarni, video va audio materiallarni ishlatish yaxshi natijalarga olib keladi. Lekin ularning ishlatilishini xonaning katta-kichikligi va odamlar soni bilan mutanosib ravishda amalga oshiring.

13. Quyidagi qoidani ishlatishingiz mumkin: «Har bir asosiy fikrga bitta ko'rsatuv».

14. Menga hech kim bermaydi, deb o'ylagan savollaringizga albatta javob tayyorlab keling, chunki Sizga ko'pincha xuddi shu savollar berilishi mumkin.

15. Agar berilgan savollarga javoblarni bilmasangiz, uni bilaman deb ko'rsatishga aslo harakat qilmang. O'ylab ko'rib, ma'nosi etganingizdan so'ng javob berishingiz haqida tinglovchilarga va'da bering yoki «Javobini quyidagi sabablarga ko'ra bilmayman» deb rostini ayting.

Javobning oxirida o'z fikringizning qanday ekanligini quyidagicha qilib qo'shib qo'ysangiz ham bo'ladi: «*Lekin men bu haqda quyidagilarni ayta olaman*»

16. Bo'lajak ma'ruzangiz rejasini tuzing va ommaviy chiqishdan oldin uni biror-bir kimsaga ko'rsating yoki shu sohada ishlovchi biror-bir kimsa bilan atroflicha muhokama qiling.

17. O'z ma'ruzangizni video yoki audioga yozib oling yoki kichikroq bir guruh oldida chiqish qiling va uni tanqidiy ravishda muhokama qilishga yoki fikrlashga erishing.

18. Ma'ruzadan oldin juda ham to'yib ovqat emang, chunki bu miya fuoliyatini sekinlashtirib, yorqin, chuqur va atroflicha fikrlashga xalal berishi mumkin.

9. INTERFAOL VA SAMARADOR DARS REJALARINI TUZISH

*«Belgi bo'lsa, odam yo'ldan,
aql bo'lsa, so'zdan adashmaydi».*

Mahmud KOSHG'ARIY

Har qanday samarador bo'lish da'vosini qilishi mumkin bo'lgan dars rejasi, u ma'ruzami, amaliy darsini yoki boshqa biror-bir xilga mansubmi – to'rt asosiy elementni o'z ichiga qamrab olishi lozim:

- Qiziqtiruv – motivatsiya.
- Taqdimot – prezentatsiya.
- Amaliyot – praktika.
- Natija – o'zlashtirish darajasini tekshirish.

Ushbu to'rt asosiy element o'qituvchiga katta imkoniyatlar yaratib, talabalar bilan bevosita muloqot qilishga yordam beradi va ularga bilim berishdagi an'anaviy usullardan farqli o'laroq, darsda o'quvchilarning faol ishtirok etishni ta'minlab beradi. Bunda talaba va o'quvchilar biror-bir mavzuni o'rganishning to'rt bosqichdan iborat o'ziga xos sikli bo'ylab harakat qiladilar. Uning birinchi bosqichida o'qituvchilar talabalarning bilim olishlarini qattiq nazorat qiladilar, keyin esa ularga erkin muhitda bemalol harakat qilishga va fikr almashinishga imkon beradilar. Yuqorida aytilib o'tilgan to'rt bosqichning mohiyatini quyidagicha ta'riflash mumkin:

Qiziqtiruv – motivatsiya

Dars rejangizning ushbu qismida Siz o'quvchilaringiz bilan dars mavzusiga bog'liq bo'lgan shunday qisqa bir o'yin yoki tadbir o'tkazasizki, bu ularning diqqatini tortsin va mavzuni o'rganish uchun qandaydir qiziqish (stimul) yaratsin. Bu bosqichning davomiyligi ko'pincha 4–5 daqiqa atrofida bo'lishi va uning o'rganilishi lozim bo'lgan mavzuga mos kelishi katta ahamiyatga egadir.

Taqdimot – prezentatsiya

Dars rejasining bu qismi yangi mavzu bilan bog'liq yangi materiallar berish yoki mavzuning bir qismi bilan bog'liq ma'lumotlar, dalillar, qoidalar taqdim etish faoliyati bilan uzviy bog'liqdir. Bunda asosiy maqsad talabalarizning bilgan narsalarini asos qilib olgan holda bilmaganlari haqidagi bilimlari darajasini oshirishdir. Agar Siz oldingi darsda o'tilgan materiallarni qaytaradigan bo'lsangiz, ularni bu safar yangi ijodiy nuqtayi nazardan yoritishingiz lozim bo'ladi.

Amaliyot – praktika

Darsning ushbu qismida Siz talabalarining oldingi bosqichda olgan bilimlari asosida ularni amaliy fikrlashga o'rgatish, nazariya bilan amaliyotning qanday bir-biriga bog'liqligini namoyish qilish, nazariya asosida ma'lum bir qoidalar majmuasini birgalikda yaratish yoki ularga bularni yorqin misollar vositasida o'rgatishni amalga oshirish lozim bo'ladi. Bunday turfa xil amaliy mashg'ulot turlarini darsdan oldin tayyorlab kelishingiz maqsadga muvofiqdir. Siz dars jarayonida talabalarining bajarayotgan ishlarini diqqat bilan kuzatishingiz, yangi ma'lumotlarning to'g'ri o'zlashtirilayotganiga ahamiyat berishingiz va amaliyot bilan nazariyaning bir-biriga qo'pol ravishda qarama-qarshi kelib qolmasligiga e'tibor berishingiz zarur. Agar shunday bo'lib qolsa, buning sabablarini aniqlab, talabalarga atroflicha tushuntirishingiz kerak.

Natija – o'zlashtirish darajasini tekshirish

Mavzuning yangi o'rganilgan materiallarini talabalar bilan muloqot qilgan holda muhokama qilish va bu jarayonga ularni iloji boricha ko'proq jalb qilish yaxshi natijalarga olib keladi. Agar biror-bir qoida, dalil,

qonun, ko'rsatkich yoki tartibot talabalarga tushunarsiz bo'lib qolgani ma'lum bo'lib kolsa, ularni tushuntirishga harakat qilish va ularning tub mohiyatni anglaganliklarini his qilish. Talabalar ushbu bosqichda Siz bergan g'oya, fikr yoki nazariyaning asosiy jihatlarini o'zlashtirib olish uchun qulay imkoniyat olishlari lozim. Bu esa tamomila Sizning malakangiz, dars rejangiz va qolaversa, uslubiyatingizga bog'liq.

Yuqorida ko'rib o'tilgan bosqichlarning ma'nosi va mohiyatini quyida, iqtisodiyot fanidan dars berish rejasini tuzish jarayonida hatafsilroq ko'rib chiqamiz.

Qiziqtiruv – motivatsiya

Maqsad	Talabalarning darsga qiziqishini oshirish va ularga ta'lim olish uchun qulay ma'naviy-ma'rifiy sharoit yaratish.
Faoliyat turlari	Shaxsiy kuzatuv yoki tajribalar muhokamasi. Qiziqarli iqtisodiy jarayonlar haqida ma'lumot berish. Iqtisodiy matnlarni ovoz chiqarib o'qish Iqtisodiy muammoni yoki holatni muhokama qilish. Iqtisodiyot haqida erkin bayon yozish. Iqtisodiy muammolar borasida erkin suhbat. Xilma-xil turdagi iqtisodiy ruhdagi o'yinlar.
O'qituvchining roli	Boshqaruvchi yoki rahbar sifatida.
O'zaro munosabat turi	O'qituvchi – Talaba. Talaba – Talaba.
Nazorat darajasi	Faoliyat turiga qarab, nazorat orqali yoki erkin holda.
Xatolarni to'g'rilash	Hech qanday tuzatilishga yo'l qo'yilmaydi va natijada talabalar o'zlarini erkin his qiladilar.
Qancha muddat va darsning qaysi qismida	Qisqa vaqtda. Ko'pincha dars boshida.

Taqdimot – prezentasiya

Maqsad	O'quvchilarga iqtisodiyotni o'rganishning foydaliligini va zarurligini tushuntirish. Iqtisodiy atamalarining ma'nosini va ifodalanish usullarini ko'rsatish.
--------	---

Faoliyat turlari	Talabalar iqtisodiyotda qo'llaniladigan tushunchalarni qaytaradilar. Ma'ruza va uni yozib olish. Iqtisodiy atamalarning mohiyati tushuntiriladi. Iqtisodiy matnni o'qish. Diktovka qilish.
O'qituvchining roli	An'anaviy ravishda ma'lumot berish.
O'zaro munosabat turi	O'qituvchi – talaba birgalikda. Talaba – talaba bilan alohida.
Nazorat darajasi	Qat'iy nazorat, o'qituvchi alohida ahamiyat kasb etadi.
Xatolarni to'g'rilash	O'qituvchi uchun o'quvchilarning xatolarini to'g'rilash va kerakli tushuntirishlar berish alohida ahamiyat kasb etadi.
Qancha muddat va darsning qaysi qismida	Qisqa. Ko'pincha darsning boshida.

Amaliyot – praktika

Maqsad	Iqtisodiyotni o'rganish muhitida boshqariladigan amaliyotni ta'minlash. Iqtisodiyotni tushinishda o'z-o'ziga ishonch muhitini yuzaga keltirish.
Faoliyat turlari	Tayyorlanish. Savol-javoblar. Ma'lumot berish va fikr almashinish. Ko'p variantli tanlov. Mos iqtisodiy atamalarni topish. Yozma ravishda iqtisodiy tushunchalarni ifodalash. O'rganilayotgan mavzuga mos ravishda nimanidir bajarish.
O'qituvchining roli	Boshqaruvchi va to'g'rilovchi.
O'zaro munosabat turi	O'qituvchi – talaba. Talaba – talaba.
Nazorat darajasi	Nazorat amalga oshirilgan sharoitda. O'quvchilarga chegaralangan imkoniyatlar beriladi.
Xatolarni to'g'rilash	O'qituvchi, o'quvchi yoki o'z-o'zini to'g'rilash.

Qancha muddat va darsning qaysi qismida	O'quvchilarning talablariga bog'liq ravishda. Taqdimot bilan tugallanishi lozim yoki tekshirib ko'rilishi kerak.
---	---

Natija (o'zlashtirish darajasini tekshirish)

Maqsad	O'quvchilarga iqtisodiyotni erkin muloqot sharoitida yaratuvchanlik bilan o'rganishlariga sharoit yaratish. O'rganish jarayonini tekshirib turish. Iqtisodiyotdagi tushunchalar va so'zlarni boshqalari bilan bog'lash.
Faoliyat turlari	O'yinlar. Yozma ish. So'zga chiqishlar. Rol o'ynash. Guruhli ish bo'yicha hisobot berish. Intervyular o'tkazish. Plakatlar chizish. Ko'rsatma yoki stendlar qilish.
O'qituvchining roli	Maslahatchi, ishga qiziqish uyg'otadigan.
O'zaro munosabat turi	O'quvchi-talaba (juftliklar, guruhlar, tasodifiy yoki qiziqishlar bo'yicha kichik guruhlar).
Nazorat darajasi	Erkin ravishda.
Xatolarni to'g'rilash	Asosan o'qituvchi tomonidan amalga oshiriladi va bunda aralashuv minimal ravishda bo'lishi lozim.
Qancha muddat va darsning qaysi qismida	Qanday ish amalga oshirilayotganiga bog'liq. Taqdimotdan so'ng yoki amaliyot tugaganidan keyin. Bir dars yoki bir necha darslar davomida.

Endi faraz qilaylik, Sizga kimdir qandaydir iqtisodiy yoki boshqa yo'nalishdagi dars rejasini tayyorlab olib keldi: *Uning samaradorligini va foydalilik darajasini tekshirish qanday amalga oshiriladi?*

Bu ishni amalga oshirish uchun quyida keltirilgan tartibda ishlasak va fikr yuritsak, yaxshi natijalarga erishishimiz mumkin.

Dars rejasini tekshirish ketma-ketligi:

– Dars jarayonida ishlatilayotgan material va o'rganilayotgan mavzu uning real hayotda qo'llanilishiga mos keladimi yoki yo'qmi?

– Talabalar Sizning darsingizdan qoniqish hosil qildilarmi? Agar bunday bo'lmasa, ularni qiziktirish uchun Siz nima qilmoqchisiz?

– O'rganish sikli bilan bog'liq savol: Sizning rejalashtirgan darsingizda nazorat qilinishda erkinlikka qarab yo'nalgan harakat mavjudmi?

– Sizning darsingizda motivatsiya qilinishga, taqdimotga, amaliyotga va natijaga bag'ishlangan faoliyat turlari bormi?

– Darsning natijaviy tashkil etuvchi qismlari talabalarga ular nima deyishlari va qanday qilib gapirishlari haqida ma'lumot bera oladimi?

– Darsdagi ko'rsatmalaringiz va vazifalarning bajarilish tartibini talabalarigiz aniq tushuna oladilarmi?

– Dars tadbirlari talabalarning birgalikda ishlashi, fikr almashishi va o'qituvchi bilan bemalol muloqot qilishiga imkon yaratadimi?

– Sizda darsda ishlatiladigan iqtisodiy atamalarning aniq ma'nosi bormi?

– Siz qaysi iqtisodiy masalalarni ularga o'rgatmoqchisiz va qanday qilib?

– Darsda o'qish, yozish, gapirish va tinglash kabi malakalarni rivojlantirishga ham imkon beriladimi?

– Dars Sizning guruhingiz uchun juda osonmi yoki juda ham murakkabmi?

– Siz o'z sinf tadbirlaringizni oddiy sharoitlarda va berilgan vaqt doirasida o'tkaza olasizmi?

– Agar vaqtingiz ko'proq bo'lsa, yana nimalar qilardingiz?

– Darsda madaniy-ma'naviy jihatdan mos kelmaydigan materiallar va ma'lumotlar mavjudmi? Agar shunday bo'lsa, Siz nima qilishni rejalashtirayapsiz?

– Uy vazifasi berishni rejalashtirganmisiz?

– Dars vaqtida o'quvchilarni qiziktirish uchun yana nimalar qilmoqchisiz?

Ushbu savollar majmuasiga rioya qilinsa, har qanday fanga oid bo'lgan dars rejasini ham to'la tekshirib, unga ma'lum bir ma'nodagi qo'shimcha rivojlantiruvchi elementlar qo'shish mumkin bo'ladi.

10. INTERFAOL DARS O'TKAZISH JARAYONIDA ISHLATILADIGAN TADBIRLAR

*«Dars ma'nosiga to'g'ri kelmaydigan
har qanday salbiy harakat
ta'lim olishni murakkablashtiradi».*

Ta'lim psixologiyasi

«Muzyoralar» dars o'tilayotgan guruhda o'quvchilar befarqligining oldini olishga va dars jarayonida hosil bo'lgan charchoqni yoki talabalarga ruhiy bosim (ta'sir) bo'lishining oldini olishga mo'ljallangan ma'lum bir xildagi faol faoliyat turlaridir. Demak, ular sinfda yuzaga kelgan «muzlash» ning oldini olish va agar bunday «muzlash» hosil bo'lgan bo'lsa, uni «yorib yoki eritib yuborish» uchun ishlatilishi mumkin. Ko'pgina o'qituvchilar «muzyorar»larni ta'limning boshlang'ich bosqichidagina ishlatadilar, lekin uni xuddi shunday muvaffaqiyat bilan dars davomida, o'quvchilar bilan yoki o'quvchilararo muloqot ma'lum bir sabablarga ko'ra qiyinlashganida ham ishlatish mumkin. Masalan, o'quvchilar o'z millatlari, ish joylari, jinslariga bog'liq ravishda doimiy guruhlar tuzib olganlarida, ularni maqsadga muvofiq ravishda o'zgartirish uchun ham «muzyorar»lar muvaffaqiyatli ravishda qo'llanilishi mumkin. Ba'zi turlarga oid «muzyorar»lar talabalarning bir-birlari bilan tanishishlariga mo'ljallangan bo'lib, guruhlardagi shaxslarning bir-birlariga savol berishlarini, ularning o'qish va ish sharoitlari haqida o'zaro ma'lumot olishlarini, nimani yoqtirishlari haqida mulohaza qilishlarini va hokazolarni o'z ichiga qamrab oladi. Buning sababi shundaki, o'quvchi, talaba yoki tinglovchilar darslarning boshlanishida bir-birlarini unchalik yaxshi bilmaydilar va ular orasidagi muloqot unchalik yaxshi yo'lga qo'yilmagan bo'ladi. Shu sababli, ular orasidagi «muzdek» aloqani qandaydir usullar bilan eritib, do'stona va iliq munosabatlar o'rnatish lozim bo'ladi, aks holda yuqorida zikr qilingan holatlar ta'lim berish jarayoniga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Demak, «muzyorar»lar tashkil qilishda guruhni yaxshi bilish va uni guruhdagi talabalar xususiyatlariga imkoniyat darajasida moslashtirish zarur bo'ladi, aks holda noqulay ahvolga tushib qolish ham ehtimoldan xoli emas.

Masalan, quyidagi turdagi ommaviy tadbirlar «muzyorlar»larga misol bo'la oladi:

1. Guruhdagi o'quvchilarga doira shaklida turish so'raladi va ularning bir-birlariga kichkina va yumshoq koptokchani (yoki buyumni) ularning nomlarini aytgan holda otilishi tashkil qilinadi. O'quvchilar bir-birlarining nomlarini yaxshi bilib olganlaridan so'ng, otish tezligini birmuncha oshirish ham mumkin bo'ladi.

2. Guruhdagi o'quvchilarga o'zlarining familiyalarini yoki ismlarini alfavit bo'yicha tartiblab chiqishni topshirish va bir joyda tug'ilganliklarini aniqlash ularning o'zaro tanishishlariga turtki bo'ladi.

3. Barchaning nomini kichkina kartonlarga yozgan holda, ularni bir savatchaga solish va har bir o'quvchi uni savatchadan tasodifiy ravishda tanlab olganidan so'ng, o'sha nomli o'quvchini topishi ham tanishish jarayonini ancha tezlashtiradi.

«*Kuchaytirgichlar*» yoki «*Aktivator*»lar shunday bir turdagi darsni faollashtirish tadbirlariki, ular o'quvchilarning faolligini va ta'lim bilan uzviy bog'liq xatti-harakatlarini ma'lum darajada hamda ma'lum vaqtda kuchaytirish uchun qo'llaniladi. Ular dars jarayonining har qanday qismida ham muvaffaqiyat bilan qo'llanilishi mumkin, ammo dars davomida uch martagina qo'llash yaxshi natijalarga olib keladi va bu pirovard natijada o'quv jarayonining mahsuldorligini sezilarli ravishda oshiradi. Ularning qo'llanilishi ayniqsa quyidagi paytlarda maqsadga muvofiqdir:

– ovqatlangandan so'ng o'quvchilarning mudroq kayfiyatini uyg'otish uchun;

– dars paytidagi qahva yoki choy ichish uchun ajratilgan qisqa tanaffuslardan so'ng;

– dars uzoq muddat davom etib, talabalarning ko'pchiligi mavzu bo'yicha bilim olishdan sezilarli ravishda charchaganliklari bilib qolgan taqdirda.

Ushbu tadbirlarning tub ma'nosi nafaqat o'quvchilarning faolligini oshirish, balki quyidagilar sababli tufayli hamdir:

– talabalarning tegishli mavzu bo'yicha ta'lim olishga tayyorgarlik darajasini sezilarli ravishda oshirish uchun. Masalan, u yoki bu sabablarga binoan o'quvchilarning passivlik darajasi yaqqol ko'rinib turganida, ularning ba'zilar yoki ba'zi bir guruhlar umumiy guruhda dars o'tishga

salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkinligi ayon bo'lib qolganda, talabalarning bir qanchasi esnashni boshlaganda, bunday usulni qo'llash yaxshi natija beradi (ha aytganday, balki o'zingizga ham esnash kelib qolgandir);

– darsga nisbatan qiziqish uyg'otish va uning qiziqarlilik darajasini oshirish uchun. O'qituvchi dars berayotganida unga o'quvchilarning qiziqishi uchun, avvalo, uning o'zi darsga qiziqish bilan yondashishi lozim. Kuchaytirgichni o'zingiz berilib va qiziqkan holda tashkil qilsangiz, bu ularda ham ijobiy emosiyalarni uyg'otadi. Bevosita ta'lim ko'proq bolalarda katta qiziqish uyg'otadi, katta yoshdagilarni esa amaliy va hayotdan olingan misollar bilangina qiziqtirish mumkinligini zinhor yodingizdan chiqarmang;

– tashqi muhitning ta'sirini va oqibatlarini iloji boricha kamaytirish uchun. Masalan, kunning uzunligi, darslarning haddan tashqari cho'zilib ketganligi, issiq xonalarda ta'lim olish, toza xavoning etishmasligi, dars materialining qiyinligi va uni o'zlashtirishdagi murakkabliklar o'quvchilarda dars materialiga befarqlikni yuzaga keltirishi mumkin. Demak, kuchaytirgich ishlatishdan maqsad – o'quvchilarni bu holatdan chiqarish yoki imkoniyat darajasida «uyg'otishdir»;

– ta'lim olish jarayonidan qoniqtirish va xursandlik holatini yuzaga keltirish. Qiyin mavzulardan dars berganda, kuchaytirgichlar orqali uni qiziqarli qilishingiz va o'quvchilarda ma'lum ma'noda uyg'onish hosil qilishingiz mumkin, chunki bunda Siz qiynalishingiz mumkin bo'lgan sharoitdan muvaffaqiyatli chiqib ketish yo'lini topdingizgina emas, balki, umid qilamizki, o'quvchilarni kuldira ham oldingiz.

Kuchaytirgichlar sifatida xilma-xil xatti-harakatlar yoki o'yinlar ishlatilishi mumkinki, ular guruh va mavzu tabiatiga mos kelsin. Ba'zi kuchaytirgichlar raqobat muhitini yuzaga keltirishi, ba'zilar esa «regressiv» harakatlardan iborat bo'lib, yoshlikni eslatishi va ba'zi birlari yaratuvchanlikni talab qilishi mumkin. Bu ularning fikrlash jarayonini ochiq va erkin qiladi, yangi g'oyalar yaratishga olib keladi va ulardagi foydali ma'lumotlar miqyosini ancha oshiradi. Misol sifatida quyidagi kuchaytirgichni berishimiz mumkin:

Guruhdagi talabalar doira bo'lib turadilar va har birining o'z raqami bo'ladi. Ularning biri markazda turadi va o'zinikidan farkli bo'lgan ikki raqamni aytadi. Bu raqamlarga tegishli bo'lgan ikki o'quvchi joylarini almashishlari lozim, lekin ularga buni bajarishda markazda turgan talaba

halaqit berishi mumkin, chunki u ham shu joylardan biriga turib olishga harakat qiladi. Joy ololmay tikka turib qolgan o'quvchi markazda qoladi va endi u markazda turib, yana ikki shaxsning raqamini aytadi va hokazo. Har bir bilimli va mavzuning asl mohiyatini tushunadigan o'qituvchi hech bir qiyinchiliklarsiz «kuchaytirgich»larning xilma-xil, qiziqarli va turfa turlarini o'ylab topishi mumkin. Lekin xilma-xil «aktivator»larni qo'llaganda doimo ta'lim berishning maqsadi nafaqat qiziqarli vaqt o'tkazish, balki talabalarga tegishli bilim berish kerakligini ham hech qachon yoddan chiqarish kerak emas. Ba'zi paytlarda bu aktivatorni ishlatish o'quvchilarning yashash va hayot sharoitiga mos kelmasligi hamda kerak bo'lmagan paytlarda o'tkazilishi salbiy natijalarga ham olib kelishi mumkin. Demak, ularning turini va ishlatilish vaqtini puxta o'ylab va ehtiyotkorlik bilan amalga oshirish lozim. Masalan, ba'zi bir fizik harakatlar qilish bilan bog'liq bo'lgan aktivatorlarni ishlatishda, uni bu dars xonasida bajarish mumkinmi, tashqarida bajarishga ham imkoniyat bormi, o'quvchilar uni bajara oladilarmi, ushbu tadbir ba'zi bir talabalarning salbiy reaksiyasini keltirib chiqarmaydimi va hokazo kabi masalalarni o'rganib chiqish foydadan xoli bo'lmaydi. Ba'zi talabalar (*ayniqsa, katta yoshdagilar*) ba'zi bir aktivatorlarni bema'ni narsa deb qabul qilishlari ham mumkin. Bu esa, o'z navbatida, auditoriya talab va takliflarini ham hisobga olishni asosiy omilga aylantiradi, aks holda o'qituvchi yaxshilik qilaman deb, noqulay ahvolga tushib qolishi ham mumkin. Bu borada «yaxshilik qilayapman» deb o'ylash qabilidagi bir hikoyatni ham keltirishimiz ham mumkin: Bir obro'li ruhoniy kasblarga baho berganda, eng yomon kasb deb shifokorlikni tanlagan ekan. Undan nima uchun bunday deysiz, deb so'raganlarida, u bunday deb javob bergan: *«Alloh insonlarga ularning qilgan gunohlari uchun jazo beradi, shifokor esa doimo bunga xalaqit berib, ularni gunohlari uchun yuborilgan jazodan forig' qilishga va qutultirishga intiladi»*.

Endi yuqoridagi aytganlarimiz tushunarliroq bo'lishi uchun hisotimizdagi ba'zi bir o'yinlar, kuchaytirgichlar, muziyoralar va aktivatorlardan misollar keltiramizki, Sizga ularning mohiyati kunday ravshan va ayon bo'ladi-qoladi:

O'yin nomi: *«Maqollar o'yini»*.

O'yin turi: Faollashtiruvchi (Aktivator).

Maqsad: O'quvchilarning bir-birlarini yaxshiroq tanib olishlari uchun.

Vaqt: 20–30 daqiqa.

Guruh kattaligi: Xohlagancha kattalikda.

Ishtatladigan materiallar: Maqollar yozish uchun qog'oz bo'laklari va guruh uchun yetarli bo'lgan maqollar turkumi.

Amalga oshirilishi:

Qatnashuvchilarning har biriga maqolning yarmi yozilgan qog'oz bo'lagi berilib, uning qolgan yarmini topish va yozish topshirig'i beriladi. Ular maqolning keyingi qismini biladigan shaxsni o'quvchilar orasidan topishlari lozim bo'ladi. Bunday qatnashuvchi topilganidan so'ng ular bir-birlarini yaxshiroq bilish uchun bir qancha vaqt suhbatlashadilar. Keyin ular katta guruhga maqolni to'raligicha aytib berishlari lozim bo'ladi.

O'yin nomi: «*Haqiqat va yolg'on*».

O'yin turi: Faollashtiruvchi (Aktivator).

Maqsad: Tegishli mavzu bo'yicha o'quvchilarning bilimlarini yanada oshirish.

Vaqt: 10–15 daqiqa.

Guruh kattaligi: Xohlagancha.

Ishtatladigan materiallar: O'qituvchi tomonidan o'rganilayotgan mavzu bo'yicha har bir talaba uchun qog'oz bo'lagida yozilgan hamda iloji bo'lsa mavzu bilan bog'liq bitta rost va bitta yolg'on misol, dalil, fakt, qoida, ko'rsatkich, so'z yoki misol beriladi.

Amalga oshirilishi:

O'qituvchi har bir talabaga ma'lumotlar yozilgan qog'oz bo'laklarini tarqatadi va ularga 4 talabadan iborat guruhlariga bo'lingan holda buni muhokama qilishni topshiradi. O'yin so'nggida har bir guruhdagi bir talaba guruhga tegishli barcha ma'lumotlarni tahlil qilib berishi lozim bo'ladi. Ya'ni, u bularning ichida qaysi biri to'g'ri va qaysi biri noto'g'ri ekanligini aytib, talabalarning ushbu mavzu bo'yicha bilimlarini oshiradi.

O'yin nomi: «*Ism belgilari*».

O'yin turi: Kirish qismida qo'llanilishi mumkin.

Maqsad: O'quvchi (talaba)larning bir-biri bilan tanishishlariga yordam beradi va keyinchalik ularning o'zaro birgalikda ishlashlari uchun ko'mak beradi.

Vaqt: 5–10 daqiqa.

Guruh kattaligi: 30–35 kishidan ortiq va bir-birini yaxshi bilmaydigan guruhlar uchun.

Ishtatiladigan materiallar: Har bir shaxs uchun oldindan chop qilingan ism yozilgan belgilar (nishonlar).

Amalga oshirilishi:

Guruhning qanday ajoyib va bilimdon ekanligi haqida soʻzlagan holda ushbu oʻyin boshlanadi. Barcha *ism belgilarini* tasodifiy tarzda oʻquvchi (talaba)larga tarqatib chiqing. Bunda hech bir kimsa oʻz nomi yozilgan ism belgisini olmasligini nazorat qilib turish lozim. Har bir shaxs oʻzidagi ismi yozilgan shaxs bilan uchrashishi va u bilan bir necha daqiqa suhbat qilishi kerak. Oʻquvchilar bir yoki bir necha talaba bilan bu haqda fikr almashganlaridan soʻng, oʻyin toʻxtatiladi va ulardan bir nechtasiga oʻz suhbatdoshi haqida guruhga qisqa maʼlumot berishi soʻraladi.

Oʻyin nomi: *Sizning belgingiz qanday?*

Oʻyin turi: Muzyorar.

Maqsad: Nomlarni eslab qolish.

Vaqt: 8–12 daqiqa va guruhning kattaligiga bogʻliq.

Guruh kattaligi: Talabalar soni 5 nafardan koʻp va 20 nafardan kam.

Ishtatiladigan materiallar: Hech nima kerak emas.

Amalga oshirilishi:

Barcha doira shaklida turadi va kimdir «Mening ismim ————— va mening belgim —————» deydi. Belgi sifatida biror-bir gul nomi, tana harakati, chehra ifodasiga oʻxshaganlar berilishi mumkin. Keyingi talaba uning nomini va belgisini qaytaradi va soʻngra oʻzining nomi hamda belgisini aytadi. Undan keyingi shaxs oldingilarning nomlari va belgilarini qaytarishi hamda oʻzinikini ham aytishi lozim boʻladi. Oʻyin shu tarzda davom etib, hamma ishtirokchilar bir-birlarining ism va shartli belgilarini bilib oladilar. Agar bu oʻyinni dars boshlanishida oʻtkazsangiz, barcha talabalar bir-birlarining nomlarini yaxshilab eslab qoladilar.

Oʻyin nomi: «*Guruhdagi oʻxshashliklarni aniqlash*».

Oʻyin turi: Muzyorar.

Maqsad: Kichik guruhlar orasidagi oʻxshashliklarni aniqlash.

Vaqt: 20–25 daqiqa.

Guruh kattaligi: 20–30 nafar o'quvchi.

Ishlatiladigan materiallar: O'qituvchining tanlovi va o'tiladigan dars materiallari bilan bog'liq ravishda to'plangan materiallar. Mavzuning yo'nalish, kichik mavzu, nishonlari va shunga o'xshashlar bilan bog'liq obyektlar. Masalan, agar loyiha tuzish bilan bog'liq dars o'tayotgan bo'lsangiz, loyihalarning nomini qog'ozlarga yozib qo'yishingiz mumkin va har bir shaxs o'zini qiziqtirgan loyiha nomini tanlab olish imkoniyatiga ega bo'ladi.

Amalga oshirilishi:

1. Obyektlar (masalan, loyihalarning nomlari yozilgan qog'ozlar) solingan idishni (savatni) o'quvchilar orasida aylantirib chiqish va har bir talabaga undan o'zini qiziqtirgan obyektни tanlashni taklif qilish.

2. Bir xil obyektlarni tanlagan o'quvchilarni bir xil guruhlariga birlashishlarini taklif qilish.

3. Har bir guruhga quyidagilarni muhokama qilishni taklif qilish:

a) nega Sizning guruhingiz bir xil obyektlarni tanladi;

b) o'z guruh a'zolaringiz orasida bir-biriga o'xshash tomonlar borligini muhokama qiling (masalan, qiziqishlar, tug'ilgan kunlar, intilishlar, xobbilar va boshqalar);

d) o'z guruh a'zolaringiz haqida qiziqarli ravishda boshqa guruh a'zolariga so'zlab bering.

O'yin nomi: «*So'zlar tuzish*».

O'yin turi: Muzyorar.

Maqsad: Yangi guruh a'zolarining bir-birlarini yaxshilab bilib olishlari uchun.

Vaqt: 8–15 daqiqa.

Guruh kattaligi: Har qanday kattalikdagi.

Ishlatiladigan materiallar: Ruchka yoki qalam, qog'oz bo'laklari.

Amalga oshirilishi:

Har bir ishtirokchiga bittadan varaq tarqating va unda alifboning biror-bir harfini katta qilib chizishni so'rang. Keyin barcha qatnashuvchilar o'rnilaridan turib, qo'llaridagi harflardan foydalangan holda boshqalar bilan birgalikda to'rt harfdan iborat so'zlar tuzishlari kerak. Bunda quyidagilarga e'tibor berilsa, yaxshi natijalarga erishish mumkin:

– tuziladigan so'zlar dars mavzusi bilan mos qilishi;

– eng uzun soʻzlar tuzishga koʻrsatma berib, uzunroq soʻz topgan guruhga mukofot berish;

– oʻrganilayotgan fan bilan bogʻliq soʻzlar tuzish.

Oʻyin nomi: «*Mashhur insonlar*»

Oʻyin turi: Kuchaytirgich.

Maqsad: Darsni faollashtirish.

Vaqt: 10–15 daqiqa.

Guruh kattaligi: Xohlagancha.

Ishlatiladigan materiallar: Doska va boʻr.

Amalga oshirilishi:

1. Qatnashchilarga mashhur insonlar nomlarini doskaga yozish taklif qilinadi va xohlovchilar bu nomlarni doskaga chiqib yozadilar.

2. Keyin talabalar ichidan birortasini chaqirib, mashhur insonlardan birining kimligi, faoliyati haqida soʻraladi va u bu haqdagi maʼlumotlarni barchaga aytib beradi.

3. Agar chaqirilgan talaba hech nima bilmasa yoki kamroq bilsa sinfdagi boshqa xohlovchilarga bu haqdagi maʼlumotlarni toʻldirish taklif qilinadi.

4. Shunday qilib, birin-ketin talabalarni doskaga chaqirgan holda mashhur insonlar va ularning nima uchun mashhurligi haqida bilib olinadi.

Oʻyin nomi: «*Telefon*».

Oʻyin turi: Faollashtiruvchi.

Maqsad: Insonlar orasidagi muloqot va bir odamdan ikkinchisiga maʼlumotlar qanday borishini koʻrsatish va oʻquvchilarning qiziqishi darajasini oshirish.

Vaqt: 10 daqiqa atrofida.

Guruh kattaligi: Xohlagancha.

Ishlatiladigan materiallar: Hech nima kerak emas.

Amalga oshirilishi:

Oʻquvchilar xonada doira shaklida turadilar. Bir oʻquvchi yonidagiga shivirlagan holda biror-bir maʼlumotni aytadi. U esa ushbu maʼlumotni keyingi shaxsga aytadi va bu ish doira boʻylab davom etadi. Maʼlumot har bir kimsaga faqat bir martadangina aytilishi lozim. Oxirgi oʻquvchi oʻzi eshitgan maʼlumotni barchaga eshittirib aytadi va shundan soʻng uni boshda aytgan birinchi oʻquvchi ham

qaytaradi. Original va oxirgi ma'lumotlar orasidagi farq solishtiriladi va tahlil qilinadi.

O'yin nomi: «*Sirli maktub*»

O'yin turi: Guruh bo'lib ishlash.

Maqsad: Bir-birini yaxshiroq bilib olish.

Vahti: 10–15 daqiqa.

Guruh kattaligi: Bir guruhda yoki sinfda.

Ishlatiladigan materiallar: Ruchka va qog'oz.

Amalga oshirilishi:

Har bir talaba o'zi haqida biror-bir ma'lumotni yoki ma'lumotlarni qog'ozga yozadi-da, uni bir idishga soladi (savat, quti, shlyapa va hoqazo). Keyin ular yaxshilab aralashtiriladi va talabalarga ulardan bittadan olish taklif qilinadi. Ular bu ma'lumotlarni o'qib, uni kim yozganini aytishlari kerak. Bunda ko'pchilik sinfdoshlar bir-birlari haqida yangi, oldin bilmagan qiziqarli narsalarni bilib olishga muvaffaq bo'ladilar.

O'yin nomi: «*Siz ajoyibsiz*».

O'yin turi: Mashg'ulotlar oxirida o'tkaziladi.

Maqsad: Darsni yoki seminarni ijobiy-pozitiv ravishda yakunlash maqsadida ishlatish mumkin.

Vahti: 15–20 daqiqa.

Guruh kattaligi: Xohlagancha.

Ishlatiladigan materiallar: Qog'oz va ruchka.

Amalga oshirilishi:

Har bir ishtirokchiga bittadan varaq tarqatib chiqiladi va uning yuqori qismiga o'z nomlarini yozishlari so'raladi. Endi bu varaqlar doira shaklida joylashgan guruhga tarqatilib, har bir ishtirokchidan varaqning yuqori qismida nomi yozilgan shaxs haqida yaxshi va ijobiy fikrlar yozilishi hamda uni keyingi talabaga uzatishi so'raladi. Barcha o'z fikrini yozib bo'lganidan so'ng, har bir varaq nomi yozilgan insonga qaytariladi. U esa o'zi haqidagi yaxshi ma'lumotlarni o'qib quvonadi va uni sinfdoshlaridan esdalik sifatida saqlaydi.

Boshqotirmalar

Quyida keltiriladigan o'zbekona boshqotirmalarni dars jarayonini faollashtirish bilan bir qatorda o'quvchi-talabalarning bilim darajasi, madaniyati va ma'naviyatini oshirish uchun ham ishlatish mumkin.

1. Bir donishmand o'quvchilariga uch turdagi aynan bir xil qo'g'irchoqni ko'rsatibdi va ularning qandayligini o'quvchilarga namoyish qilibdi: birinchi qo'g'irchoqning qulog'idan cho'p tiqqan ekan, cho'p uning ikkinchi qulog'idan chiqibdi, ikkinchisining qulog'iga tiqilgan cho'p esa uning og'zidan chiqib ketibdi, uchinchisining esa ichiga tiqilib qolibdi.

Savol: Qaysi qo'g'irchoq yaxshi va u nimani eslatadi? – donishmandning bu savolini sinfda muhokama qilib, xulosa chiqarish foydadan xoli bo'lmaydi.

2. Ushbu misralarni yozgan o'zbek shoiri haqida nimalarni bilasiz?

Jahon bastu kushodi ilm birla,
Nadur dilni murodi ilm birla.
Ko'ngillarning sururi ilmdandir,
Ko'rar ko'zlarni nuri ilmdandir.
Kerak har ilmdan bo'lmoq xabardor,
Bo'lur har qaysi o'z vaqtida darkor.
Darig'o, Furqatiy, beilm qoldim,
O'zimni jahl zindoniga soldim.

Savol: Bu misralarni kim va nima uchun yozgan?
Bu shoir haqida yana nimalarni bilasiz?
Uning yana qanday she'rlarini bilasiz?

3. Siz juda ko'p martalab eshitgan va tinglagan quyidagi misralarning davomini bilasizmi?

Yurub so'rdim tabiblardan: «Bu dardimga davo bormi?»
Tabib ayturki: «Ey nodon, bu dardni bedavo derlar!»

Savol: Bu misralarni kim yozgan?
Uning davomini bilasizmi?
Bu shoir haqida yana nimalarni bilasiz?

4. Har zamonga ham mos bo'lgan quyidagi o'lmas misralarning muallifi kim deb o'ylaysiz?

Zamona shundaydir, ko'zga ilmaslar,
Har yigitning qo'lda bori bo'lmasa.
Tilladek so'zing bir pulga olmaslar,
Har kishining e'tibori bo'lmasa.
Dunyoda onglidan ongsizi kondir,
Bilmaslar balodir, bilganlar xordir.
U insonlar odam tilli hayvondir –
So'z uqmasa, yana iqror bo'lmasa.

Savol: Bu misralarni kim yozgan?

Bu misralarda shoir nimalar haqida gapiradi?
Uning yana qanday she'rlarini bilasiz?

5. Quyidagi ajoyib misralar muallifi kim?

Dunyoning tilagi, samari ham biz,
Aql ko'zin gavhari, tilagi ham biz,
To'garak jahonni uzuk deb bilsak,
Shaksiz uning ko'zi, gavhari ham biz!

Savol: Bu ruboiyni kim yozgan?

Uning haqida nimalarni bilasiz?
Uning yana qanday ruboiylarini aytib bera olasiz?

6. Bu ulug' shoirning quyidagi misralarini o'qiganmisiz?

Jon base qildim fido, oromijone topmadim,
G'am ila jonimga etdim, g'amguzore topmadim
Ishq ila yuz ming malomat o'qiga bo'ldim nishon,
Bu zamon abruda sendek mehribone topmadim.

Savol: Bu misralarni kim yozgan?

Ular qaysi davrga mansub?
Bu shoir haqida yana nimalarni bilasiz?
Uning yana qanday she'rlarini bilasiz?

7. Quyidagi she'riy parchani o'qing va unda nimalarga ishora qilinganini aniqlang:

U nimadir, senga bilim beradi!
U nimadir, bilimlarni yig'adi!
U nimadir, qanoti yo'q, uchadi!
Oqil bo'lsang, shundan bizga xabar ber!

Qanday odam, odamlarning naqshidir!
Qandaylari tulkidayin ayyordir!
Qaysisidan o'tlab yurgan mol yaxshi!
Oqil bo'lsang, shundan bizga xabar ber!

Bu kim o'zi, jonin fido qiladi!
Bu kim o'zi, «tekin sovg'a» oladi!
Bu kim o'zi, ilmin pulga sotadi!
Oqil bo'lsang, shundan bizga xabar ber!

Nima bo'lsa, kishi mag'rur bo'ladi!
Nima bo'lsa, holi zabun bo'ladi!
Nima bo'lsa, hamma qulluq qiladi!
Oqil bo'lsang, shundan bizga xabar ber!

Bu qanday kasb, mehri daryo bo'ladi!
Bu qanday kasb, shamday yonib o'tadi!
Bu qanday kasb, qo'lga qarab turadi!
Oqil bo'lsang, shundan bizga xabar ber!

Bu qanday kun, hamma xursand bo'ladi!
Bu qanday kun, kissa pulga to'ladi!
Bu qanday kun, hamma javob beradi!
Oqil bo'lsang, shundan bizga xabar ber!

Savol: Bu misralardagi muammoli savollarga qanday javob bera olasiz?

Sinf har biri 5–6 kishidan iborat guruhlarga bo'linib, mumkin bo'lgan javoblarni muhokama qiladi va undan so'ng guruh faollari o'z fikrlarini ko'pchilik oldida bildiradilar.

8. Quyidagi misralarda nimalarga ishora qilingan va bunga sizning munosabatingiz qanday?

Otang obro'siga qaddingni kerib
Yursang har yulduzni benarvon urib,
Nogoh qoqilsang-u ketmasang turib,
Mardning bolasiman deganing bekor.

Topshiriq: *Bu misralardagi fikrlarni sinfda guruhlariga bo'lingan holda muhokama qiling va fikringizni bildiring. Bunda har bir guruhdan bir kishi ko'pchilik oldida o'z fikrini bildiradi.*

9. Sinfidagi talabalar guruhlariga bo'lingan holda quyidagi dolzarb masalalarni muhokama qiladilar va o'z fikrlarini bildiradilar:

– O'qituvchilarning jamiyatdagi o'rni va obro'-e'tibori haqida fikringiz qanday?

– Bir qator san'atkor va olim-u fuzalolar tomonidan ular haqida aytilgan ijobiy va salbiy fikrlarga qanday munosabat bildirasiz?

– O'qituvchilarning jamiyatdagi mavqeyini ko'tarish uchun nimalar qilish darkor deb o'ylaysiz?

10. Ushbu o'lmas misralar orqali muallif nima demoqchi?

Achchiq mevali bir daraxtni agar,
Jannatning bog'iga ko'chat qilsalar,
Kavsardan suv ichsa chanqagan mahal,
Suv emas, bersalar sharbatu asal,
Yetilgach, hosil ham bo'ladi axir,
Va lekin mevasi bo'ladi taxir . . .

Savol: Bu misralarni kim va nima uchun yozgan?

Bu shoirning yana qanday asarlarini bilasiz?

11. Quyida mashhur bir asardan parcha keltiriladi:

Tamagir: *Yo'q, biz odammiz.*

Qahramon *(tamagirlarga qarata aytadi):*

O, albatta, odamdirsiz umum ro'yxatda,
Tozi, iaycha, xaybar, yana bo'ribosarni
Bir nom bilan xuddi it, deb atashganidek.

Baholari bir xil emas axir ularning,
Yalqovi bor, axir, epchil-qopog'oni bor,
Axir, biri ovchi bo'lsa, biri poyloqchi,
Har biriga tabiatdan o'zga bir nisor.
Shu sababdan ham biz odatda itning nomini
Aytarkanmiz, qayd etamiz nasabini ham.
Xuddi shunday, bir-biridan ayrilur odam.
Baski, siz ham inson degan umum ro'yxatda
Eng oxirgi o'rinda turmas ekansiz!

Savol: Bu yerda kimning asaridan parcha keltirilgan va bu asarning nomi nima?

Bu erda yozuvchi nimalarga ishora qilayapti?

Bu muallifning yana qanday asarlarini bilasiz?

Muammoli holatlarni o'rganish (Case Study)

«Har qanday katta muvaffaqiyatga juda uzoq muddat davomidagi intensiv mehnat sabab bo'ladi».

Quyida iqtisodiy va boshqa fanlarga oid bo'lgan bir qancha muammoli holatlar keltiriladi va Siz ularni kooperativ, savol-javob yoki muloqot vositasida dars berishni tashkil qilganingizda ishlatishingiz mumkin. Ular **Case Study**larga misollar sifatida keltirilgan bo'lib, Siz boshqa fanlardan ta'lim bersangiz, shunga o'xshash misol va masalalarni topshiriq sifatida talabalarga berishingiz mumkin:

1. "Abbos" nomli parom xizmati ko'rsatish firmasi Amudaryodan o'tish xizmatini ko'rsatadi. Uning bitta paromi juda ham eskib qolgan. Ushbu paromni ta'mirlash uchun hozir 20 mln. so'm kerak. Keyingi ta'mir va motor remonti 5 yildan so'ng qilinishi lozim xamda bunga yana 8 mln. so'm kerak bo'ladi. Agar bu ishlar amalga oshirilsa, paromni yana 10 yil ishlatish mumkin. 10 yildan so'ng esa paromni 5 mln. so'mga sotib yuborish mumkin. Paromning hozirgi kundagi narxi taxminan 7 mln. so'm. Bu eski paromni ishlatib turish uchun yiliga 16 mln. so'm kerak va olingan daromad yiliga 25 mln. so'm bo'lishi kutilmoqda.

Alternativ holda "Abbos" firmasi 36 mln. so'mga yangi parom sotib olishi mumkin. Ushbu yangi parom 10 yil yaxshi xizmat ko'rsata

oladi, lekin u 5 yildan so'ng 2,5 mln. so'mli ta'mir talab qiladi. O'n yil o'tganidan so'ng, ushbu paromni 5 mln. so'mga sotib yuborish mumkin. Uni ishlatib turish uchun yiliga 12 mln. so'm kerak va olingan daromad yiliga 25 mln. so'm bo'lishi kutiladi.

“Abbos” firmasi barcha investision loyihalardan kamida 18% qaytaruv normasi bo'lishini talab qiladi (soliqlarni hisobga olmaganda).

Sizdan yuqorida ko'rsatilgan ikkala investision loyihalarni tahlil qilish so'raladi. Ulardan qaysi birini qabul qilish “Abbos” firmasi uchun foydaliroq bo'ladi va nima uchun?

Olingan natijalarni guruhda muhokama qiling.

2. Quyida “Chorsu gilamlari” firmasining investitsiyalar jalb qilish maqsadida ishlab chiqilgan biznes rejasida aks ettirilgan 7 yillik faoliyat haqida ma'lumotlar berilgan:

Million so'mda	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012
Sotuv hajmi	9	16	20	25	25	25	27
Sotuv bilan bog'liq xarajatlar	6	8	9	10	10	9	9
Qo'shimcha xarajatlar	5	3	4	5	5	4	4
Soliqlar miqdori	-	1	2	3	3	4	4
Soliqdan so'nggi qolgan foyda	-2 (9-6-5)	4 (16-8-3-1)	5	7	8	9	10
Inventar	27	8	6	-	-	-	-

Ushbu investitsiyaning ichki qaytaruv normasini hisoblang va unga izoh bering. Agar inflatsiya darajasi 12% bo'lsa, investitsiyaning ichki qaytaruv normasi qanchaga o'zgaradi?

Olingan natijalarni guruhda muhokama qiling.

3. “DVD-Cinena” korporasiyasining biznes rejasi yillar miqyosida amalga oshirilgan investitsiyalarni quyidagi tartibda aks ettiradi:

<i>Investitsiyalar:</i>	<i>Y I L L A R</i>								
<i>Ming so'mda</i>	0	1	2	3	4	5	6	7	8
Asosiy fondlar	8 000	4 000	1000	-	-	-	-	-	-
Ishchi kapital	3 000	2 000	2000	-	-	-	-	-	-
Qoldiq qiymat	-1 000								

<i>Daromad:</i>	<i>Y I L L A R</i>								
<i>Ming so'mda</i>	0	1	2	3	4	5	6	7	8
Sotuv hajmi:-	3 000	5 000	5 000	7 000	7 000	8 000	8 000	8 000	
Sotuv bilan bog'liq xarajatlar -	1 800	3 000	3 000	4 200	4 000	4 400	4 400	4 400	

Brutto marjin (VM) = Sotuv hajmi – Sotuv bilan bog'liq xarajatlar

Operation xarajatlar (OX):	700	1 200	1 200	1 400	1 400	1 500	1 500	1 500
----------------------------	-----	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------

Soliqqa tortishdan oldingi
operasion pul oqimi (STOPO) = VM - OX

Soliqlar:	100	200	200	400	400	500	500	500
-----------	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----

Soliqqa tortishdan keyingi pul oqimi (STKPO) = STOPO – Soliqlar

Bilvosita effektlar (Indirect effects) – ishlab chiqarishinig ko'payishi tufayli "DVD-Cinena" korporatsiyasi pul oqimining qo'shimcha ravishda o'sishiga erishdi va bu o'sish birinchi yili 300 ming so'mni, keyingi yillarda esa 600 ming so'mni tashkil qildi. Ya'ni,

Bilvosita effektlar:	300	600	600	600	600	600	600	600
----------------------	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----

Sizdan ushbu investision loyihaning ichki qaytaruv normasini aniqlash va olingan natijalarni guruhda muhokama qilish talab qilinadi.

4. Amerika qit'asiga yevropaliklar kelmasidan avval u erda Inklar sivilizasiyasi bo'lib, ularning tarkibi ovchilik, dehqonchilik va baliqchilik orqali avtonom ravishda hayot kechiradigan bir qancha qabilalardan iborat bo'lgan. Bu qabilalarning orasida eng kuchlilari Siu va Apachi qabilalari

bo'lgan. Bu ikkala qabila orasida doimo o'zaro raqobat mavjud bo'lib, ularning har biri boshqasidan o'zib ketishni maqsad qilgan. Ularning faoliyatiga qabila sardorlari boshchilik qilib, ular ikki paragrafdan iborat bo'lgan qonunga (konstitusiyaga) asosan qabilalarini boshqarganlar:

A. Qabila boshlig'i doimo haq.

B. Agar u nohaq bo'lsa, A. punktga qaralsin!

Har ikki qabila o'z kuchlarini ko'paytirish va o'zaro raqobatda yengib chiqish uchun o'z o'lkalaridagi ozod insonlarni qabilalariga jalb qilish maqsadida sa'y-harakatlar qilganlar. Qabilaga a'zo bo'lmoqchi bo'lgan insonlardan o'ziga xos jismoniy imtihon olingan – bunda ular o'zlarining ishga layoqatliliklarini, kuch-quvvatlarini va hunarlarini namoyish qilishlari kerak bo'lgan. Har bir qabila a'zosi yangi nomzod topsa va u imtihonlarni muvaffaqiyatli topshirsa, mukofot olishga loyiq deb topilgan. Shuning uchun qabilaning har bir a'zosi kattaroq mukofot olish va sardor nazariga tushish uchun iloji boricha ko'proq nomzodlar topishga harakat qilgan. Tekshiruv hay'ati qabila sardori tomonidan tanlangan va uning tarkibi sardorning alohida ishonchiga sazovor va hurmat-e'tiborga loyiq qabiladoshlardan iborat bo'lgan. Ammo ba'zi tadbirkor va chaqqon qabiladoshlar imtihon topshira olmaydigan nomzodlarni ham tekshiruv hay'ati bilan kelishgan holda qabila tarkibiga kiritishga harakat qilganlar. Tekshiruv hay'ati a'zolari va nomzodni taklif etganlar bu xizmatlari uchun asli nobop bo'lgan nomzoddan tegishli mukofotlar olganlar, albatta. Qabila sardori ham xazinani to'ldirish maqsadida bu ishlarga ko'z yumishga majbur bo'lgan. Bu esa, birinchidan, nomzod topishni katta foyda keltiradigan faoliyatga aylantirib, bir qancha tadbirkor qabiladoshlar bu ezgu ishni osonlik bilan foyda topish va farovon yashash manbaiga aylantirib olganlar. Ikkinchidan, bu amal qabila tarkibida ishga layoqatsiz, hunari bo'lmagan va kasal-majruhlarning ko'payishiga olib kelgan. Bu salbiy amallar natijasida qabiladoshlarning noroziligi kuchaygani hamda qabila tarkibida ishga layoqatli insonlarning kamayib ketishi oqibatida ikkala qabila – Siu va Apachilar asta-sekin inqirozga yuz tuta boshlaganlar. Ammo Apachi qabilasi sardori Lochin ko'z bir qancha ijobiy islohotlar yordamida bu inqirozdan qutulish va qabilaning mavqicini tiklash yo'lini topgan. Siu qabilasi sardori Jasur burgut esa o'z yo'li to'g'riligiga astoydil ishongan holda hech qanday islohotlar

o'tkazmagan va shu tufayli Siu qabilasi tez orada o'z mavqeyini yo'qotib, Apachilarga qaram bo'lib qolgan.

Topshiriq: Guruhlarga bo'lingan holda Lochin ko'z qanday islohotlar o'tkazganligini aniqlashga harakat qiling. Har bir guruh masalani qanday tarzda hal qilganligini sinf oldida tushuntirib berishi kerak bo'ladi. Olingan barcha natijalar va xulosalar esa albatta sinfda keng muhokama qilinishi shart. Guruhlar quyidagi savollarga javob berishlari zarur:

– *Agar Siz Siu qabilasi sardori o'rnida bo'lsangiz, nimalar qilgan va nimalarga alohida e'tibor bergan bo'lar edingiz?*

– *Nima sababdan qabiladoshlar orasida norozilik vujudga kelgan?*

– *Nega boshqalarga yordam berish kabi ezgu ishni qilish qabilada salbiy o'zgarishlar bo'lishiga olib kelgan?*

– *Qabilaning asosiy qonuni qanday bo'lgani ma'qul deb hisoblaysiz?*

– *Tekshiruv hay'ati ishini qanday tashkil qilish maqsadga muvofiq bo'lar edi?*

Ushbu risolaga oxirgi so'z o'rnida shuni aytishimiz mumkinki, bizning respublikamizdagi o'quv yurtlarida, ayniqsa, kollej va oliy o'quv yurtlarida yuqorida ko'rsatib o'tilgan interfaol usullardan foydalanish bir qancha o'ziga xos qiyinchiliklar va murakkabliklar tug'diradi. Chunki deyarli har bir guruhda bilim darajasi anchagina past talabalar soni qandaydir miqdorni tashkil qiladi. Bunday talabalar sistematik ravishda o'qituvchiga xalaqit berib, har qanday yangi ta'lim usulini qo'llash samarasini yo'qqa chiqarishi mumkin. Shuning uchun ham interfaol usullarni qo'llashni niyat qilgan professor-o'qituvchilar darslarni rejalashtirayotganda bu holatni hisobga olishlari lozim. Aks holda yaxshi niyat bilan zamonaviy interfaol usullar vositasida ta'lim berishga ahd qilgan o'qituvchilar shamol tegirmoniga qarshi kurashgan Don-Kixot kabi bu ishni uddalay olmay, o'quv yurtining an'anaviy va etakchi professor-o'qituvchilari oldida sharmanda bo'lishlari ham mumkin. Bu holat yuzaga kelishining ehtimolligi ko'pincha yakuniy nazorat paytida, ya'ni tig'iz sharoitlarda o'z maksimal darajasiga etadi. Chunki, bunda agar sizning real voqelikni hisobga olgan yakuniy nazorat ko'rsatkichlaringiz boshqalarnikidan pastroq bo'lsa, ayb talabalarga emas (chunki mijoz, ya'ni talaba doimo haq!), o'qituvchiga yuklanadi. Ya'ni, Sizning dars o'tish sifatigiz past bo'lgani uchun talabalar yaxshi bilim ololmaganlar!? Lekin shularga ham e'tibor bermay, o'z vatanparvarlik

hurchini sobitqadamlik bilan amalga oshirishga ahd qilgan o'qituvchilarni talabalar ham, hamkasblar ham keyinchalik (yaqin yoki uzoq kelajakda) pozitiv shaxs sifatida esga oladilar. Shu sababli, konkret o'quv yurtida qanday holat yuzaga kelganligidan qat'i nazar, interfaol usullardan keng miqyosda foydalanish ta'lim sifatini keskin oshiradi va ko'pchilik undan bahramand bo'lib, ertami-kechmi bu usullarni qo'llagan novatorlar munosib yodga olinadi. Shuning uchun ham Sizga bu zamonaviy ta'lim usullarini o'quv jarayonida keng miqyosda qo'llashni, ularni ijodiy ravishda rivojlantirishni hamda yangilarini o'ylab topib, amaliyotga tatbiq etishingizni va bu ezgu amal orqali kattadan-katta muvaffaqiyatlarga erishishingizni tilab qolamiz. Buning uchun esa har qanday usulda va har qanday auditoriyaga nimadandir ta'lim berayotganingizda uchta «O'» harfidan boshlanadigan quyidagi xislatlarni yaxshilab esda saqlab qoling:

- O'zingizni o'zingiz hurmat qilishni.
- O'zgalarni hurmat qilishni.
- O'z harakatlaringizga faqat o'zingiz javob berishingizni.

Qo'llanmaga o'ziga xos yakunlov sifatida quyidagi misralarni keltirishni lozim topdik:

Ustoz borki, ustozlardan ziyoda,
Uning xizmatida turgin keladi.
Bilimli, xushxulq xamda kamtarin,
Uni dildan ustoz degin keladi.

Ustoz borki, ustozlikdan yiroqda,
O'qimaydi, izlanmaydi, yonmaydi.
Ilm nima, ma'no nima, bilmaydi,
Uning xizmatidan qochgin keladi.

Ustoz borki, kunda ko'rsang arziydi,
Undan har kun o'git olsang arziydi,
Bor-budingni unga bersang arziydi,
Uning xizmatida bo'lgin keladi.

Ustoz borki, olmoq uning istagi,
Ilm sotib, boy bo'lishlik niyati,

Amaldorga yaqin bo'lar kun bo'yi,
Uning nazaridan qochging keladi.

Ustozi borki, ko'ngli pokdir azali,
Shogirdlarga tushgan uning nazari,
Shunday ustoz asl shogirdning keragi,
Ne yumush topshirsa, qilging keladi.

Azizlarim, sinov kerak ustozga,
Nazar soling ilmu hunar, do'st-yorga,
Bor mehringiz bering yaxshi ustozga,
Yomonning yonidan qochging keladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR VA MA'LUMOTLAR

*«Yaxshi kitoblarni o'qish – o'tmish zamonlarning
eng dono kishilari bilan hamsuhbat bo'lish demakdir.
Yana shunisi ham borki, bu suhbatda ular bizga
o'zlarining eng yaxshi fikrlarini bayon etadilar».*

R. DEKART

1. **Carol Cummings.** Teaching makes a difference. Xilma-xil usullarda dars berish, Teaching Inc., USA, 1992

2. **Claire Raines, Linda Williamson.** Using Visual Aids. A guide for Effective Presentations. Ko'rgazmali qurollarni ishlatish. Samarador taqdimotlar qilish uchun qo'llanma, Grisp Publications, Inc., 1995.

3. **Antony F. Gregory, Inside Styles.** Beyond the Basics, Dars berish usullari va uning asoslari, Columbia, CTA Gregory Associates, Inc., 1985.

4. **Jack Canfield, Harold Clive Wells.** 100 ways to enhance self-concept in the classroom: a handbook for teachers, counsellors, and group leaders. Sinfdagi o'z-o'ziga ishonchni oshirishning 100 usuli: o'qituvchilar va guruh rahbarlari uchun qo'llanma, 2nd edition, Allyn and Bacon, Library of Congress Cataloging-in-Publication Data., USA, 1994.

5. **Jack Canfield, Fank Siccone.** 101 Ways to Develop Student Self-Esteem and Responsibility. Sinfdagi o'z-o'ziga ishonchni va mas'uliyatni

oshirishning 101 usuli. Volumes 1 and 2. ISSN: 0-205-13368-1 and ISBN: 0-205-14068-8.

6. **James G. Henderson.** Reflective teaching. Becoming an Inquiring Educator. Reflektiv usulda ta'lim berish. Talabchan o'qituvchi bo'lish. Kent State University. New York-Toronto-Oxford, 1998.

7. 101 Games for Trainers. O'qituvchilar uchun dars jarayonida ishlatilishi mumkin bo'lgan 101 o'yin. A collection of the Best Activities from Creative Training Technics Newsletter. Bob Hike and Lakewood Publications, 1995.

8. **Iskusstvo zadavat voprosy.** Savol berish san'ati. Litovskiy sentr po razvitiyu shkol. Riga, 2000 g.

10. **D. Stil, K. Meredis, Ch. Templ.** Chtenie, pismo i diskussiya v kajdom uchebnom predmete. Har bir o'quv mashg'ulotida o'qish, yozish va munozara. Posobie v 8-tomax, Bishkek, 1998 g.

11. **S.S. Bonvell, J.A. Elison.** Aktivnoe obuchenie: Kak vzvolnovat uchenikov. Faol ta'lim: Qanday qilib o'quvchilarni qiziqtirish mumkin. Washington D.C.: The George Washington University, School of Education and Human Development, 1991.

12. **J.N. Penner.** Pochemu bolshinstva prepodavateley kolledja ne umeyut chitat leksiy. Nega kollejlarning ko'pchilik o'qituvchilari ma'ruza o'qiy olmaydilar. Springfield, IL: Charles Thomas, 1994.

13. **Engel Peter H.,** Business Presentations&Public Speaking. Biznes taqdimotlari va jamoda so'zlash madaniyati. McGrow-Hill, Inc., 1996.

14. **Richard Arends.** Learning to Teach. Faol dars berishni o'rganish. McGrow Hill. Inc., 1994.

15. Favorite Peace Corps Ice Breakers, Peace Corps, Center for Field Assistance and Applied Research. April, 1999.

Agar Siz jahon miqyosida yangi pedagogik texnologiyalar (faol ta'lim berish usullari) yo'nalishida qanday ishlar bajarilayotganini bilmoqchi bo'lsangiz va shu bilan bog'liq bo'lgan tashkilotlar bilan aloqa bog'lashni istasangiz, quyidagi ro'yxatda keltirilgan tashkilotlardan tegishli ma'lumotlar olishingiz mumkin:

1. **The National Council for Self-Esteem.** Mas'uliyatli ta'lim Milliy Kengashi. P.O. Box 277877, Sacramento, CA 95827-7877.

Ushbu tashkilot nodavlat notijorat tashkiloti bo'lib, o'zlarining har chorakda bir marta chiqariladigan «Self-esteem Today» deb nomlangan

ma'lumotnomalari orqali Sizga bu sohadagi manbalarni, ilmiy izlanishlarni bildirishadi va bo'lishi kutilayotgan anjumanlar haqida xabar berishadi. Bu tashkilotga ma'lum miqdordagi yillik a'zolik badali (\$30) to'lab turilishi lozim bo'ladi.

2. **The International Alliance for Invitational Education** (Halkaro Alyans), School of Education, Curry Building, University of North Carolina at Greensboro, NC 27412. Bu Xalqaro Alyans jurnal nashr qiladi, ma'lumotnoma chiqaradi va tarqatadi, yangi kitoblar, manbalar haqida ma'lumot beradi, seminarlar va anjumanlar tashkil qilishga yordam ko'rsatadi. Bu tashkilotga ham ma'lum miqdordagi yillik a'zolik badali (\$25) to'lab turilishi lozim bo'ladi.

3. **The Foundation of Self-Esteem.** (Ta'lim jamg'armasi), 6035 Bristo Parkway, Culver City, CA 90230 (Phone 301-568-1505).

Ushbu Jamgarma o'rganilayotgan soha bilan bog'liq bo'lgan o'quv materiallarini tarqatadi, video dasturlar ishlab chiqadi, o'quv muassasalari uchun seminarlar tashkil qiladi va har yili maorif sohasiga katta ulush qo'shganlar uchun bag'ishlangan «Oltin Olma» tanlovini o'tkazadi.

4. **Global Alliance for Transforming Education.** (Ta'limni Isloh qilish Umumjaxon Alyansi), 4202 Ashwoody Trail, Atlanta, GA 30319 (Phone 404-458-5678; Fax: 404-454-9749).

Bu tashkilot ta'limni isloh qilish va maorifni rivojlantirish yo'nalishida birgalikda ishlayotgan mutaxassislar konsorsiumidir. Ularning ishini yoritadigan qo'llanmani so'rash maqsadga muvofiq.

5. **The National Self-Esteem Resources and Development Center.** (Milliy rivojlanish va manba markazi). 176 Corte Anita, Greenbare, CA 94904 (Phone 415-461-3401). Ushbu Kengash dasturlarga, informatsion materiallarga va ta'lim sohasiga bag'ishlangan musiqa tasmlariga ega bo'lib, tegishli seminarlar ham o'tkazib turadi.

6. **Sunrise Books, Tapes and Videos.** (Kitoblar, yozuv tasmlari, video tasvirlar), P.O. Box B, Provo, UT 84603 (Phone 800-456-7770, 801-377-2800). Bu tashkilot maorif sohasidagi yangi materiallarni, kitoblarni, yozuv tasmlarini, video tasvirlarni tarqatadi va bu yo'nalishda seminar-kengashlar o'tkazishga yordam beradi.

7. **The Society of Accelerate Learning and Teaching T (SALT)** 21st Century Learning Systems (Tezkor o'quv va ta'lim berish Jamiyati/21 asrdagi ta'lim), 3028 Emerson Avenue South, Minneapolis, MN 55408

(Phone 612-827-4856). Ushbu jamiyat tegishli yo'nalishda jurnal nashr qiladi va ilg'or maorif xodimlari uchun bag'ishlangan yillik amaliy konferensiyalar tashkil etadi.

8. National Council on Economic Education (NCEE), (Iqtisodiy ta'lim bo'yicha Milliy Kengash), 1140, Avenue of the Americas, New York, NY 10036, fax.212.768.7894, pelder@eaglobal.org

Mazkur Kengashning pirovard maqsadi – maktablarning 1–12 sinflari uchun iqtisodiy ta'lim standartlarini ishlab chiqishdir. Bu standartlar majburiy ko'rinishda bo'lmasdan, balki ta'lim muassasalari uchun yaxshi o'ylab chiqilgan dasturiy takliflar ko'rinishidadir. Maktablar bular asosida o'zlarining shart-sharoitlaridan kelib chiqqan holda konkret dasturlar va o'quv rejalarini ishlab chiqadilar.

9. Junior Achievement International (Xalqaro yoshlar yutuqlari tashkiloti, uning O'zbekiston Respublikasida ham tegishli bo'limi mavjud): JA –US, 2780 Janitel Road, Colorado Springs, CO 80906, tel: (719) 540-0200, Fax: (719) 540-8770, Internet: 74511.1535@compuserve.com

Bu xalkaro tashkilot chet ellarda o'quvchi yoshlar uchun Iqtisodiy ta'lim tizimini rivojlantirish bilan shug'ullanadi va hozirgi paytda 80 dan ortiq mamlakatlarda o'z bo'limlariga ega. Iqtisodiy ta'limga oid bir qancha dastur, kitob, qo'llanma va kompyuter dasturlari ko'plab mamlakatlarda muvaffaqiyat bilan qo'llanilayapti.

ILOVALAR

*«Filni yeyishning eng yaxshi usuli,
uni mayda bo'laklarga bo'lishdir».*

Genri FORD

1. O'z-o'zini xolisona baholash usuli

Ushbu uslubdan foydalanib, Siz o'z-o'zingizni xolisona baholashni amalga oshirishingiz mumkin. Bu baholash hayotingizni va ishingizni shunga muvofiqlashtirib faoliyat ko'rsatishingizga imkon beradi. Agar buni o'quvchi yoki xodimlaringiz bilan amalga oshirsangiz, ularning fe'l-atvori, intilishi, nimalarga qodirligini va hayotning u yoki bu

sharoitlarida xilma-xil insonlardan nimalar kutish mumkinligini ko'z oldingizga keltirish imkoniyatiga erishib, ularni samarali boshqarish xaqidagi bilimlaringizni oshirasiz. Ayniqsa, bu baholash usuli o'zingizni yaxshirok tushunishingizga yordam berib, qaysi sharoitlarda qanday qilib faoliyat ko'rsatishingiz maqsadga muvofiqligini aniqlashga imkon yaratadi. Agar bu ishni diqqat bilan amalga oshirib, chuqur tahlil qilsangiz, olingan natijalar Sizning o'z xatti-harakatlaringiz va fikr-o'ymlaringizga bo'lgan mas'uliyatingizni yanada oshirib, boshqalar bilan o'zaro aloqangizni yanada yaxshilashga xizmat qiladi. Chunki Siz ushbu psixologik tekshiruv bilan «Ular nima uchun bunday qildilar?» degan savolga javob topish imkoniga ega bo'lasiz. Ushbu psixologik testni o'tkazishdan oldin quyidagi yetti qadamning mohiyatini va ko'rsatmalarni yaxshilab o'rganib chiqing:

1. Ko'rsatmalar

Siz o'z fikringizdan va dunyoqarashingizdan kelib chiqqan holda har bir guruhdagi jumalarning Sizni qanday ta'riflashini sonlar bilan ifodalashingiz kerak. Bunda Siz o'zingizni ichki jihatdan qanday ta'riflashingizni ko'rsatishingiz lozim bo'ladi. Masalan, Siz haqingizda boshqalar qanday o'ylaydi, Siz qanday bo'lishni xohladingiz yoki boshqalar bilan munosabatda va uyda o'zingizni qanday tutasiz, bundan qat'i nazar, o'z ichki hissiyotlaringizdan kelib chiqqan holda har bir so'z bo'yicha o'zingizni o'zingiz baholashingiz kerak bo'ladi. Bunda agar, to'g'ri natijalar olishni istasangiz hamda «Men o'zim kimman va qanday insonman?» degan savolga to'g'ri javob olishni istasangiz, barcha so'zlar bo'yicha xolisona fikringizni bildirishingiz maqsadga muvofiq bo'ladi.

2. So'zlar

«O'z-o'zini xolisona baholash» usulida berilgan so'zlar jadvali (matrisasi) tuzilishi bir xil emas, barchasi fe'l ham, sifat ham emas. Ularni Sizning his-tuyg'uingizni, fe'l-atvoringizni yoki shunga o'xshash ma'lum fikrni anglatgan va Sizga tatbiq qilinayotgan so'zlar deb tushuning, xolos.

3. Muhimligiga qarab tartiblashtirish – Rang qiymati berish

Har biri to'rt so'zdan iborat bo'lgan o'nta guruhga tegishli rang (ushbu so'zning Siz uchun qanchalik muhimlik darajasini bildiradigan son qiymat) qo'yib chiqishingiz lozim bo'ladi. Agar biror-bir so'z Sizni juda to'g'ri va aniq ta'riflab beradigan bo'lsa, tegishli kvadratga 4

raqamini yozasiz, agar asosan to'g'ri ta'riflab bersa, 3 raqamini qo'yasiz, unchalik to'g'ri ta'riflamasa, 2 raqamini yozasiz, agar bu so'z Sizni batamom noto'g'ri ta'riflasa, u holda 1 raqamini yozib qo'yasiz. Har bir guruhdagi to'rt so'zdan birortasi ham bir xil kattalikdagi rang qiymati olishiga yo'l qo'ymaslik kerak, ya'ni ular 1, 2, 3 va 4 kattalikdagi rang kattaliklarni olishlari shart.

Yana bir marta eslatib o'tamiz: 4 soni Sizga juda mos keladigan so'zlar uchun, 1 soni Sizga tamoman mos kelmaydigan so'zlar uchun.

4. Munosabatingiz (Reaksiyangiz)

Guruhlardagi so'zlarga rang qiymati berish uchun o'zingizning boshlang'ich fikringiznigina inobatga olishingiz yaxshi natijalarga olib keladi. Bu borada «To'g'ri» yoki «Noto'g'ri» savol yoki javoblar yo'q. Agar Siz o'z ichki hissiyotingiz asosida baholashni amalga oshirsangizgina, o'zingizning kimligingizni aniq bilib olish imkoniyatiga ega bo'lasiz.

5. Baholashni amalga oshirish

So'zlar bilan aniqlangan hamma o'nta ustunni bir vaqtning o'zida to'ldiring. Hozir birini, keyinchalik boshqasini to'ldirish butunlay noto'g'ri natijalarga olib kelishi mumkinligi yodingizda tursin.

6. Talab qilinadigan vaqt

Barcha o'nta vertikal so'z ustunlarini to'ldirish uchun 3 daqiqa ishlatib, xolos.

Barcha maslahatlar tushunarli bo'lgan bo'lsa, endi quyidagi jadvalni diqqat bilan to'ldiring:

a) ☐ odil (obyektiv)	☐ mukam-mallikka intiladi	☐ ishonchli	☐ amaliyotchi	har tomonlama o'rganadi	a	b	c	d
b) ☐ har bir narsani baholaydi	☐ izlanuvchan	☐ sifatga ahamiyat beradi	☐ unumli (ratsional)	g'oyalarga berilgan				
c) ☐ hissiyotga berilgan	☐ hayoti rang-barang	☐ birovni aybla maydigan	☐ harakat- chan	atrofda nimalar bo'layotganini biladi				

d) ☐ sezgir (intuitiv)	☐ tavakkalchilikni yoqtiradi	☐ diqqat e'tiborli	☐ juda diqqatli	yaratuvchan				
---	---	---	--	-------------	--	--	--	--

a) ☐ ikir-chikirga diqqatni qaratadigan	☐ realistik	☐ tartibni yoqtiradigan	☐ sabotmatonatli	☐ natijaga yo'nalgan	a	b	c	d
b) ☐ mantiqli	☐ manbalarga ilova qilishni yoqtiradigan	☐ isbotni yoqtiradigan	☐ tahlilchi (analitik)	☐ qozi (sudya)				
c) ☐ spontan	☐ achinuvchan	☐ tashqi muhitga bog'liq	☐ didli (estetik)	☐ Boshqa insonlarga bog'liq				
d) ☐ muammolarni hal qiladi	☐ Novator (ilg'or, yangilik kirituvchi)	☐ muammolarni yechishning xilma-xil yo'llarini topadi	☐ tajribalar qilishni yoqtiradi	☐ amaliyotchi xayolparast				

Jami:

☐ ☐ ☐ ☐

CS AS AR CR

Hisoblash ketma-ketligi:

1. Besh so'zdan iborat a) qatoridagi katakchalarda hosil bo'lgan raqamlarni qo'shing va natijani a ustunda a qator ro'parasiga yozing. Qolgan barcha qatorlar uchun ham bu ishini amalga oshiring va natijalarni b, c, d ustun va qatorlarning kesishgan joylariga yozib chiqing.

Quyida joylashgan ikkinchi jadval katakchalari uchun ham bu ishini amalga oshiring.

2. Yuqorida va quyida joylashgan jadval a, b, c, d qatorlarining jami natijalarini ustunlar bo'yicha yig'ib CS, AS, AR, CR katakchalariga jamlab chiqing. Bu yerda quyidagi qisqartishlar kiritilgan:

CS – Concrete Sequential – Konkret va aniq ketma-ketlikda faoliyat ko'rsatadigan ruhiyat (harakter) turi.

CR – Concrete Random – Konkret (aniq) va tasodifiy holda faoliyat ko'rsatadigan ruhiyat (harakter) turi.

AS – Abstract Sequential – Abstrakt va aniq ketma-ketlikda faoliyat ko'rsatadigan ruhiyat (harakter) turi.

AR – Abstract Random – Abstrakt va tasodifiy holda faoliyat ko'rsatadigan ruhiyat (harakter) turi.

Bular inson ruhiyati dominantalari yoki meditatsiya kanallari deb ham ataladi.

3. Agar CS(a) , AS (b) , AR (c) , CR (d)larning yig'indisi 100 dan katta yoki undan kichik bo'lsa, hisob-kitoblaringizni yana bir karra tekshirib chiqing, chunki ularning yig'indisi aniq 100 ga teng chiqishi kerak.

Endi Siz olingan natijalar bo'yicha chizma chizib chiqishingiz lozim bo'ladi. Buning uchun gorizontal o'qni **CR– AS** (chapdan o'ngga yo'nalgan) va vertikal o'qni **CS – AR** (yuqoridan pastga yo'nalgan) deb belgilab olasiz.

Navbatdagi bosqichda quyidagi ishlarni bajarasiz:

– Soat 12:00 tomon yo'nalgan **CS** vertikal o'qida jami katakchadagi **CS** ga tegishli son qiymatini belgilaysiz.

– Soat 3:00 tomon yo'nalgan **AS** gorizontal o'qida jami katakchadagi **AS** ga tegishli son qiymatini belgilaysiz.

– Soat 6:00 tomon yo'nalgan **AR** vertikal o'qida jami katakchadagi **AR** ga tegishli son qiymatini belgilaysiz.

– Soat 9:00 tomon yo'nalgan **CR** gorizontal o'qida jami katakchadagi **CR** ga tegishli son qiymatini belgilaysiz.

Endi esa barcha belgilangan nuqtalarni to'g'ri chiziq bilan birlashtirasiz va natijada qiyshiq burchakli to'rtburchakka ega bo'lasiz. Bu bilan Siz o'z xarakteringiz (ruhiyatingiz)ning kuchli (27–40 atrofida), o'rta (16–26 kattaliklarda) va kam miqdordagi (10–15 lar atrofida) dominantalari (yoki meditatsiya kanallaringizning) kattaliklarini aniqlovchi son qiymatlarini aniqladingiz. Qaysi son miqdori ko'p chiqsa, to'rtburchak o'sha tomonga qarab cho'zilgan bo'ladi va demak, bilingki, Sizning ruhiyatingiz xuddi shu yo'nalishda kuchli tomonga ega ekan deyish mumkin.

Endi yuqorida aytib o'tilgan har bir tushunchaga izoh berib o'tsak, natijalarni tahlil qilishingiz va o'zingizni o'zingiz yaxshirok bilib olishingiz oson bo'ladi.

CR – Concrete Random – Konkret va tasodifiy holdagi ruhiyat turi uchun quyidagilar xosdir:

Ustuvor (Prioritet)lar:

- Qiziquvchan.
- Tekshiruvchan.
- Turli xil fikrlovchi.
- O'zgarishlar qilishga yo'nalgan.
- Talabchan.
- Mustaqil.
- Mohiyatini bilishga intiladi.
- Tavakkalchilik qila oladi.
- Muammoni hal qila oladi.
- Amaliyotchi.
- Yangiliklar yarata oladi, kashfiyotchi.

Tug'ma xislatlar:

- Muammolarni hal qilish uchun tajribalar o'tkazish.
- Yangi ma'lumotlar va jarayonlarni kashf qilish.
- Imkoniyatlar topish, o'zgarishlar bunyod qilish.
- Mustaqil bo'lish.
- Yechimlar axtarish.
- Maqsadga muvofiq tavakkalchilik.
- Noan'anaviy echimlar topish.
- «Nega?» degan savolni tadqiq qilish.
- Yuqori darajadagi qiziquvchanlik.

Tashqi muhitga nisbatan afzalliklar:

- Muammolarni hal qilish uchun doimo yangi echimlar topishga harakat qilish.
- O'zini-o'zi boshqaruv.
- Raqobatbardosh.
- Hozirjavob.
- Juda ko'p xil echimlar topish va ularni amalga oshirishga intilish.
- Real va qiziqarli mahsulotlar yaratish.
- Xilma-xil imkoniyatlardan foydalana olish.

– O'z tajribasiga tayanish.

Mumkin bo'lgan to'siqlar:

– Doimiy vaqt tig'izligi.

– Loyiha tugallangan vaqtda yangi g'oyalar paydo bo'lishi.

– Bir javobnigina tanlab olish.

– Mufasssal hisobotlar va yozuvlar saqlash.

– Mahsulot/natijalarga ko'proq ahamiyat berish.

– Boshqa fikrlar yoki imkoniyatlarga ega bo'lmaslik.

– Nazorat qilinadigan muhitda ishlash.

– Ma'ruzachi bilan muloqot qila olmagan holda ma'ruzani tinglash.

Ish uslubiyati:

– Ustuvor (Prioritet) lar orqali o'rganish.

– Tugallangan ishlarni bajarish.

– Ma'lumotlarni tajriba bilan birlashtirish.

– Boshqalardan ishini berilgan muddatda bajarishni talab qilish.

– Mas'uliyatlarni bo'lib chiqish.

– Boshqalarning fikrlarini shundayligicha qabul qilish va ularga boshqacha bo'lishi mumkinligini ko'rsatmaslik.

AS – Abstract Random – Abstrakt va tasodifiy holda faoliyat ko'rsatadigan ruhiyat/xarakter turi uchun quyidagilar xosdir:

Ustuvor (Prioritet) lar:

– Emosional (Jo'shqin).

– Shaxsiyatga e'tibor beruvchi.

– Tushunuvchan.

– Xilma-xil fikrli.

– Mavzuga oid (tematik) fikrlovchi.

– Kelishuvchan.

– Hissiyotga berilgan.

– Omma bilan birga bo'lishni xohlovchi inson.

– Ta'sirchan.

– Ommaviy axborotga ishonuvchan.

– Moslashuvchan.

Tugma xislatlar:

– Moslashuvchanlik va kelishuvchanlik.

– Boshqa kimsalarga bog'liqlik.

– Ta'sirchanlik.

- Sanʼat, tabiat va goʻzallikni sevuvchi.
- Hissiyot orqali yaratuvchanlik.
- Ijtimoiy guruhlarning bir qismi boʻla oladi.
- Gʻoya va hissiyotlarni oʻzicha tushunadi.

Tushqi muhitga nisbatan afzalliklar:

- Boshqalar bilan ishlay oladi va fikr almasha oladi.
- Shaxsiga nisbatan eʼtiborni va emotsional qoʻllab-quvvatlashni xohlaydi.
- Ish bilan birgalikda ijtimoiy faoliyat bilan ham shugʻullanadi.
- Boshqalar tomonidan nazorat qilinishdan xoli.
- Oʻziga shaxsan qoniqishli muhit hosil qila oladi.
- Koʻpincha shaxsiy, yakka (individual) yoki artistik jummalarni ishlatadi.

- Boshqalar bilan ochiq muloqotda boʻladi.
- Raqobat boʻlmagan muhitga ega.

Mumkin boʻlgan toʻsiqlar:

- Aniq javoblar berishni va mayda-chuydalarni ham bilishni xohlaydi
- Uzoq muddat davomida yakka ishlaydi
- Izchil usulda ishlaydi
- Koʻpincha ishini tugallashga vaqti etishmaydi
- Tuzatilib turishga muhtoj
- Raqobatni yaxshi koʻradi
- Rejali faoliyat yuritadi
- Berilgan vaqtda biror-bir masalagagina diqqatini qarata oladi

Ish uslubi:

- «Oʻrmondagi daraxtlarni» koʻra oladi.
- Sakrashdan oldin mulohaza qiladi.
- Muhim elementlarga ahamiyat beradi.
- Toʻliq tushuntirishni yoqtiradi.
- Qaror qabul qilishdan oldin obyektiv holatlarni hisobga oladi.
- Vaqt tigʻizligida ishlayotganida masʼuliyatni zimmasiga oladi.
- Boshqalardan kamroq hissiyotli javob kutadi.

CS – Concrete Sequential – Aniq ketma-ketlikda faoliyat koʻrsatadigan ruhiyat/xarakter turi uchun quyidagilar xosdir:

Ustuvorlar (Prioritetlar):

- Har bir narsada tartib.

- Doimiy bir yoʻnalishda ishlash.
- Aniq va tartibli ishlash.
- Har bir jihatga ahamiyat berish.
- Aniq ishlarni bajarish.
- Ishonchli.
- Yuqori darajada tartibli.
- Masala hal qilishga yoʻnalgan.
- Amaliyotchi.
- Realistik.

Tugʻma xislatlar:

- Masalalarni izchil hal qilish.
- Oʻz vaqtini rejalashtirish.
- Koʻrsatmalarga rioya qilgan holda aniq javoblar olishga harakat qilish.

- Aniq sharoitlarda ishlash.
- Aniqlik va standartlarga rioya qilish.
- Real va amaliy koʻrinishdagi mahsulotlar tayyorlash.
- Foydali va ishonchli natijalar olishga intilish.

Tashqi muhitga nisbatan afzalliklar:

- Barqaror va sokin muhitda ishlaydi.
- Vazifalarning barcha tomonidan qabul qilingan bajarilish tartibiga rioya qiladi.

- Aniq yoʻnalishlar va misollarga ega boʻlish.
- Samarador va doimiy boʻla oladi.
- Oʻzgarishlarni yoqtirmaydi.
- Har bir ishni bajarishdan oldin uning tasdiqlanishini xohlaydi.
- Gʻoyalarni amaliy ravishda qoʻllaydi.
- Boshqalarga ishonch.
- Tashkilotchi insonlardan koʻrsatmalar olib turadi.

Mumkin boʻlgan toʻsiqlar:

- Koʻp imkoniyatlardan birini tanlab olish.
- Maxsus koʻrsatmalarsiz harakat qilish.
- Oʻzgarishlarni toʻla tushunmaslik.
- Yangi yondashuvlarni qabul qilish.
- Qarama-qarshi gʻoyalar bilan munosabat.
- Abstrakt gʻoyalarni tushunish.

- Hissiyotlarni tushunish.
- His-tuyg‘uli so‘zlashni qo‘llash.

Ish uslubiylati:

- «O‘rmonni ko‘rish uchun» bir qadam orqaga yurish.
- Dastlabki hissiyotga berilmaslik.
- O‘z hissiyotlarini ifodalash.
- Tashkilotchi-fikrlovchi bilan birga ishlash.
- Boshqalarning nuqtai nazarini tushuntirishni xohlash.

AS – Abstract Sequential – Abstrakt va aniq ketma-ketlikda faoliyat ko‘rsatadigan ruhiyat (xarakter) turi uchun quyidagilar xosdir:

Ustuvor (Prioritet) lar:

- Mantiqiy.
- Nazariy.
- Baholovchi.
- Aniq tizimli.
- Akademik tarzda fikrlash uslubiylati.
- Boshqalarning ustidan hukm chiqaruvchi.
- G‘oyaga berilgan.
- Analitik (tahlil qiluvchi).
- intellektual va aqlli.
- Ko‘p o‘qiydi.
- Munozarani yaxshi ko‘radi.
- Tekshiruvlar va ilmiy izlanishlar uning yaxshi ko‘rgan faoliyat turi.

Tugma xislatlar:

- Nuqtai nazarlar va fikrlar kurashi.
- Ma‘lumot yig‘ish va g‘oyalarni tahlil qilish.
- Aniq yo‘nalgan tartibda fikrlash.
- Chidamli o‘rganuvchilar.
- Ma‘lumotlarni har tomonlama o‘rganish.
- Nazariyalarni va ularning asosiy jihatlarini tekshirish.
- Muhimlikni tekshirish.
- Ma‘lumotlar ustida izlanish.
- Javob topishga qattiq urinish.
- intellektual (bilimdonligini) tan olinish uchun kurash.

Tushqi muhitga nisbatan afzalliklar:

- Ekspertlarning fikrlari yoki yozma manbalarga ega bo‘lmoq.

- O‘z-o‘ziga ishonch.
- An’anaviy tartibotlarga rioya qilish.
- Materialni yaxshilab o‘rganish uchun vaqt topish.
- O‘zi yolg‘iz ishlay olish.
- Intellektual (akliy) qobiliyatlari tufayli izzatda bo‘lish.
- Analitik (tahliliy) esselar yozish.
- Kutubxonalarda izlanishlar olib borish.

Mumkin bo‘lgan to‘siqlar:

- Hissiyot (emosiya) larni amaliy ravishda ifodalash.
- Guruh munozaralarida birgalikda ishlash.
- Qiziqarli ma‘lumotlar yozish.
- Xilma-xil narsalarning noan’anaviy ravishda bajarish yo‘llarini o‘ylab topish.

- O‘yinlarga ishqibozlik.
- Fizik mahsulotlar yaratish.
- Boshqalarni diplomatik ravishda ishontrish.
- Tanqidiy fikr yuritish (kritik bo‘lish).
- Tavakkalchilik va noaniqlikni qabul qila olish.

Ish uslubi:

- Xilma-xil sharoitlarda hajviyani ko‘ra olish.
- «Gullarni hidlash» uchun ham vaqt topish.
- O‘zi uchun ajoyib sharoitlar bo‘lishi haqida unchalik qayg‘urmaslik.
- Muqobil (alternativ) echimlarning boshqa xil usullarini topish.
- Yangi tajribalar o‘tkazish.
- Bahsdan ko‘ra ko‘proq eshitish.
- Noan’anaviy yondashuvlar natijalarini o‘rganish.

Agar biz o‘zimiz yoki o‘quvchilarimiz ruhiyatlarining qandayligini yuqoridagidek usulni qo‘llagan holda bilib olsak, birgalikda yaxshiroq ishlashimiz mumkin va nima uchun ba‘zi bir ishlarni barchamiz har xil bajaramiz, degan savolga to‘g‘ri javob bera olish imkoniyatiga ega bo‘lamiz. **CS**, **AS**, **AR** va **CR** kabi meditatsiya kanallarini bilib olsak, bizga boshqa insonlarning nuqtai nazari, o‘ylash uslubi, ular nimalarga ahamiyat berishini tushunish ancha oson bo‘ladi. Har birimizda turli ruhiy ko‘rsatkichlar mavjud bo‘lgani uchun biz bir-birimizdan farq qilamiz va ba‘zi narsalarni hamda jihatlarni boshqalardan o‘rganishimiz lozim bo‘ladi. Ba‘zi vaqtlarda esa ushbu xilma-xillilik o‘zaro tushunmovchilik

va to'qnashuvlarga olib kelishi mumkin. Chunki biz uchun juda foydali va qiziq bo'lib ko'rilgan narsalar, ruhiyatimizdagi farqlar mavjudligi tufayli boshqalarga unchalik foydali va qiziqarli emas bo'lib tuyuladi.

Agar Sizga ruhiyatingizning ba'zi bir jihatlarni rivojlantirish lozim bo'lsa, yuqorida o'tkazilgan tahlildan nimaga ahamiyat berishingiz lozimligini ham yaxshigina bilib olasiz. Endi ushbu ko'rsatkichlarni quyidagi jadval shaklida keltiramizki, natijada Siz uchun ruhiyat xossalarini chuqurroq o'rganish yana ham osonlashadi:

1. Meditatsiya kanallariga izohlar

	CS Concrete Sequential Konkret va aniq ruhiyat	AS Abstract Sequential Abstrakt va aniq ruhiyat	AR Abstract Random Abstrakt va tasodifiy ruhiyat	CR Concrete Random Aniq (konkret) va tasodifiy ruhiyat
Aniqlovchi so'zlar	Amaliyotchi	Tasodifiy	Potensial salohiyat	Mumkin bo'lgan
Real muhit	Fizik ma'nodagi aniq dunyo	Intelлект (Zakovat) abstrakt dunyosi	His-hayajonlar abstrakt dunyosi	Harakatlarning aniq va intuisiya abstrakt dunyosi
Tartibga yondashuv	Ketma-ket, izchil	Ketma-ket va ikki o'lchamli	Tasodifiy, to'rsimon va ko'p o'lchamli	Uch o'lchamli tasodifiy
Vaqtga munosabat	O'tmish epizodlari, hozirgi kun va kelajak	Hozirgi vaqt, tarixiy o'tmish va rejadagi kelajak	Hozirgi vaqt: ular uchun vaqt sun'iy va xalakit beruvchidir	Hozir: o'tmishning barchasi va hozir kelajakni aniqlaydi
Fikrlash jarayoni	Tug'ma (Instinktiv) va uslubiy	Intellectualaqliy, mantiqiy, analitik, tahliliy	Emosional, hissiy, ruhiy va tanqidiy	Intuitiv, ziyrak, turtki beruvchi, impulsiv va mustaqil

Aniqlov jarayoni	His-tuyg'ular orqali isbotlash, ekspertlarni jalb qilish	Shaxsiy intellektual ifodalash, kelishuv uchun ekspertlarni jalb qilish	Ichki yo'naltirish jarayoni	Amaliy ravishda ko'rsatish, shaxsiy isbot, chetdagi shaxslarni juda kam miqdorda jalb qilish
Diqqatni jamlash	Material reallik, fizik obyektlar	Bilim, dalillar, hujjatlar, konsepsiyalar, g'oyalar	Emotsional-hissiy ilovalar, o'zaro aloqalar va xotira	Amaliy qo'llash, usullar, jarayonlar va idcallar
Yaratuvchanlik	Mahsulot, namuna, nusxa	Sintez, nazariya, modellar va matrisalar	Tasavvur, san'at, o'zaro aloqalar	Intuitsiya, sezgirlik, o'ziga xoslik va futurist
Tashqi muhitga munosabat	Tartibli, amaliyotchi, sokin va stabil, betaraf	Fikriy stimulli, tartibli. sokin va boshqara olmaydi	Emotsional. ozod, boy, faol va qiziqarli	Stimullarga boy, raqobat bardosh, cheklanishlardan xoli
Tilni ishlatish	Adabiy va aniq, mantiqiy	Aniq, unumli-rasional, asosan og'zaki	Majoziy, gapirganda qo'l va gavda harakatlari ko'p ishlatadi, qiziqarli	Ma'lumotli yorqin, qiziqarli, jonli til
Baholashda asosiy so'zlar	Yaxshi, yomon emas	Ajoyib	Juda zo'r, ajoyib, qoyil	Oliy darajada, a'lo
Salbiy xususiyatlari	O'ziga xoslik, hissiz, o'ziga berilgan	O'z fikrini o'zgartirishi qiyin, sarkastik, odamovi	His- hayajonga berilgan	Egosentrik, yolg'onchi, prinsipsiz

2. Sizdagi o'ziga xos (original) echimlar topishga qobiliyat qandayligini tekshirish testi

*«A'lo mamlakatning a'lo farzandi,
bilib qo'yki, seni vatan kutadi».*

G'. G'ULOM

Quyidagi sharoitlarda o'zingizni qanday tutishingiz mumkinligi xaqida fikrlab ko'ring:

1. Atrofingizdagi hayot yaxshilanishi mumkin deb o'ylaysizmi?

1. Ha, albatta.
2. Yo'q, uning o'zi etarlicha yaxshi.
3. Ha, lekin uning ba'zi jihatlarinigina, xolos.

2. Atrofingizdagi dunyoni sezilarli ravishda o'zgartirishda o'zingiz ham qatnasha olaman deb o'ylaysizmi?

1. Ha, ko'p holatlarda.
2. Yo'q.
3. Ha, ba'zi holatlarda.

3. Sizning ba'zi bir g'oyalaringiz o'zingiz ishlayotgan sohada ancha rivojlanishga sabab bo'ladi deb hisoblaysizmi?

1. Ha.
2. Ha, agar shart-sharoitlar bunga imkon bersa.
3. Qandaydir bir darajada.

4. Siz keyinchalik shunday bir muhim ahamiyatli inson bo'lib etishamanki, nimanidir prinsipial jihatdan o'zgartirish imkoniga ega bo'laman deb fikrlaysizmi?

1. Albatta.
2. Buning ehtimoli juda kam darajada.
3. Balki.

5. Biror-bir ishni boshlaganingizda uni amalga oshira olaman deb o'ylaysizmi?

1. Ha.
2. Ko'pincha buni amalga oshira olmayman deb o'ylayman.
3. Asosan buni amalga oshira olaman deb o'ylayman.

6. O'zingiz bilmagan biror-bir ish bilan shug'ullanishni xohlaysizmi?

1. Ha, noaniqlik meni o'ziga jalb qiladi.
2. Noaniqlik meni qiziqitirmaydi.
3. Bu ish qandayligi bilan bog'liq.

7. Sizga notanish bo'lgan ish bilan shug'ullanayotganingizda uni juda yaxshi bilib olish xohishi paydo bo'ladimi?

1. Ha.
2. Nimaga erishgan bo'lsangiz, o'sha bilan qoniqasiz.
3. Ha, agar bu menga yoqqan taqdirda.

8. Bilmagan ishingiz Sizga yoqsa, u haqda barcha narsani bilib olishni xohlaysizmi?

1. Ha.
2. Yo'q, men asosiy ma'lumotlarnigina bilib olishga harakat qilaman.
3. Yo'q, men faqat o'z qiziqishimni qondirishgagina harakat qilaman.

9. Agar Siz muvaffaqiyatsizlikka uchrasangiz:

1. Buning foydasizligini bilib turib ham o'jarlik bilan ishni davom ettirasiz.
2. Bu ishning haqiqatdan uzoqligini bilib, undan darhol voz kechasiz.
3. Siz duch kelgan to'siqlarga va ularni hal qilish mumkin emasligi aniq bo'lishiga qaramay, ishni davom ettirasiz.

10. Sizningcha, ish faoliyatini quyidagilar asosida tanlab olish lozim:

1. O'z imkoniyatlari va keyinchalik o'zi uchun qanday shart-sharoitlar yaratilishiga karab.
2. Davomiylik, ishning ahamiyati, kerakligi va unga talabning mavjudligi.
3. Bu ish ta'minlab beradigan afzalliklar.

11. Sayohat qilayotganingizda oldin o'tgan yo'lingizni taniy olasizmi?

1. Ha.
2. Yo'q, adashib ketishdan qo'rqaman.
3. Ha, faqat u joylar menga yoqsa va yodimda qolsa.

12. Biror-bir suhbatdan so'ng nima haqda gapirilganini eslay olasizmi?

1. Ha, hech qiyinchiliksiz.
2. Barchasini eslay olmayman.
3. Meni qiziqtirgan ma'lumotlarnigina eslab qolaman.

13. Siz bilmagan boshqa tilda gapirilgan so'zlarni eshitganingizda ma'nosini bilmasdan ham ularni xatolarsiz qaytara olasizmi?

1. Ha, bu menga qiyinchilik tug'dirmaydi.
2. Ha, agar bu so'zlarni eslab qolish qiyin bo'lmasa.
3. Qaytara olaman, lekin bu juda ham to'g'ri bo'lmaydi.

14. Bo'sh vaqtimda men quyidagini afzal ko'raman:

1. Yolg'iz qolib fikrlashni.
2. Ko'pchilik bilan birga bo'lishni.
3. Yolg'iz yoki ko'pchilik bilan bo'lish men uchun baribir.

15. Siz biror-bir ish bilan shug'ullanayapsiz deylik. Bu ishni faqat quyidagi holatlarda to'xtatasiz:

1. Ish tugallandi va u Sizning fikringizcha a'lo darajada bajarilgan.
2. Siz bu ishning bajarilishidan bir qadar qoniqish xosil qildingiz.
3. Siz barcha narsani bajarishga ulgura olmadingiz.

16. Siz yolg'iz qolganingizda:

1. Qandaydir narsalar haqida, masalan, abstrakt narsalar haqida orzu qilishni yoqtirasiz.
2. Qandaydir yo'llar bilan o'zingizga biror-bir aniq ish topishga harakat qilasiz.
3. Ba'zi vaqtlarda o'z ishingiz bilan bog'liq bo'lmagan narsalar haqida orzu qilishni yoqtirasiz.

17. Qandaydir G'oya Sizni qiziqtirib qolsa, Siz u haqda quyidagi holatlarda o'ylaysiz:

1. Kim bilan va qaerda turganingizdan qat'i nazar.
2. Siz bu ishni faqat yolg'iz qolgandagina amalga oshirishingiz mumkin.
3. Shovqin-suron bo'lmagan joydagina bunday qila olasiz.

18. Biror-bir G'oyaning tarafdori bo'lsangiz:

1. Agar qarama-qarshi tomonning ishonarli fikrlari va faktlarini eshitsangiz, undan voz kechishingiz mumkin.

2. Nimani bilishingiz va eshitishingizga qaramay, o'z fikringizda dolaverasiz.

3. Agar qarshilik juda ham kuchli bo'lsa, o'z fikringizni o'zgartirasiz.

Qobiliyatingiz darajasini tekshirish uchun birinchi raqamli javoblarning qanchaligini sanab chiqing va uni «uch»ga ko'paytiring, ikkinchi raqamli javoblar sonini birga ko'paytiring, uchinchi raqamli javoblaringizning sonini ikkiga ko'paytiring-da, barcha hosil bo'lgan son qiymatlarni qo'shib chiqing. Ushbu son qiymati Sizning yaratuvchanlik qobiliyatingiz darajasini ko'rsatib beradi:

Agar ushbu qiymat 49 va undan yuqori chiqsa, Sizda etarlicha ijodiy quvvat va imkoniyat mavjud. Agar bu ijodiy xislatlaringizni hayotda qo'llasangiz, katta muvaffaqiyatlarga erishasiz.

Agar bu son qiymati 24 dan 48 gacha bo'lsa, Sizda etarli darajada ijodiy potensial (salohiyot) mavjud. Lekin hissiyotingiz, ruhiyatingiz va tarbiyangizning ba'zi bir jihatlari Sizga xalaqit berayotgani uchun, avvalo, ulardan qutulishingiz zarur. Ammo Siz judayam xohlasangiz, katta muvaffaqiyatlarga erishishingiz mumkin.

Agar olingan natija 23 va undan kamroq bo'lsa, Sizning ijodiy salohiyatingiz unchalik yuqori emas ekan, degan xulosa chiqarish mumkin. Buning sababi Sizning o'z kuchingizga ishonmasligingiz. Demak, agar komil ishonch va e'tiqod bilan ish boshlasangiz, albatta muvaffaqiyatga erishasiz.

3. Siz o'z oldingizga qo'ygan maqsadlaringizga qanday darajada erisha olasiz?

«Eng ko'p sonli insonlarga baxt ato qilgan kishigina eng baxtli insondir?»

BERUNIY

Har bir inson bir nima to'g'risida orzu qiladi va nimalargadir intiladi. Amalga oshmagan orzular kimnidir juda xafa qiladi, kimdir orzuni amalga oshirish uchun barcha narsaga tayyor bo'ladi. Hammamiz

ham hayotda xilma-xilmiz. Bu esa, o'z navbatida, bizning hayotda erishadigan muvaffaqiyatimiz va rivojlanishimizni ko'rsatib beradi. Agar o'z ruhiyatingizning maqsadga erishishingiz nuqtayi nazaridan qanday ekanligini aniqlamoqchi bo'lsangiz, quyida keltirilgan test sinovi Sizga yordam berishi mumkin:

1. O'z fikringizni tez-tez o'zgartirib turasizmi?

- a) yo'q;
- b) ba'zida;
- d) ha.

2. Siz biletni sotib olgansiz va ertaga ta'tilingiz boshlanadi. Rahbar Sizga tezda bajarilishi zarur bo'lgan topshiriq berdi. Siz quyidagilardan birini tanlaysiz:

- a) buni bajarishdan qat'iy voz kechasiz;
- b) topshiriqni ertaga ertalabgacha bajarib berasiz va ta'tilga ketaverasiz;
- d) ta'tilni qoldirib, ishni bajarasiz.

3. Maqsadingizga erishish uchun:

- a) uni bajarish uchun aniq muddatlarni belgilaysiz;
- b) umumiy harakatlar rejasini tuzasiz;
- d) uni amalga oshirishning xilma-xil variantlarni ko'rib chiqib, ikki-uchta eng yaxshisida to'xtaysiz.

4. Agar Siz ijodiy yondashuvni talab qilmaydigan, balki tez bajarilishi lozim bo'lgan ishni bajarishga kirishsangiz, uni quyidagicha bajarasiz:

- a) uni iloji boricha tezroq bajarib, tekshirasiz hamda kerak bo'lsa, tuzatasiz va tugallaysiz;
- b) ishni iloji boricha yaxshi bajarishga harakat qilasiz;
- v) qanday qilinishi mumkin bo'lsa, shunday bajarasiz.

5. Do'stlaringiz bilan ta'tilga borishni rejalashtirgansiz. Oxirgi kunlarda ularning har biri biror-bir sababga binoan ta'tilga borishga qiynalayapti. Siz nima qilasiz:

- a) ularning muammolarini hal qilishga faol harakat qilasiz;
- b) tortishuvlardan so'ng ta'tilga borishni uch-to'rt kunga qoldirasiz;
- d) demak, bu narsa taqdirimga yozilmagan ekan, deb qo'ya qolasiz.

6. Ruhiyatshunoslarga munosabatingiz qanday?

- a) ba'zi odamlarga ular haqiqatan ham kerakdirlar;
- b) ularga hech qanday munosabatda emasman;
- d) bunday sohani tanlaydigan inson qanday bo'lishini tasavvur ham qilolmayman.

7. «Taqdirga tan berish kerak» degan fikrga munosabatingiz:

- a) umuman qo'shilmayman;
- b) sevgi xaqida gapirilgandagina bu narsa o'rinlidir deb fikrlayman;
- d) to'la qo'shilaman.

8. Boshqalarni birovlariga bog'liq qilib qo'ygandan ko'ra, o'zim kimgadir bog'liq bo'lganim ma'quldir degan fikrga munosabatingiz:

- a) bu fikrga aslo qo'shilmayman;
- b) ba'zi holatlarda qo'shilishim mumkin;
- d) to'la qo'shilaman.

9. Sizga butun umr davomida orzu qilgan ishingizni taklif qilishdi, lekin bu ish boshqa shaharda ishlash bilan bog'liq. U erga ketishingizdan uch kun oldin Siz orzu qilgan qizni (yigitni) uchratdingiz. Siz quyidagilardan birini tanlaysiz:

- a) unga zudlik bilan uylanisiz (FXDYo (ZAGS) dan o'tasiz) va birgalikda yangi ish joyiga ketasiz;
- b) ishni ham, sevgini ham yo'qotmaslik uchun ma'lum muddat ikkalasini birgalikda olib borasiz;
- d) taklif qilingan ishdan voz kechasiz.

10. Orzu qilgan safaringizga borish uchun pulingiz juda ham kam. Siz quyidagicha harakat qilasiz:

- a) safarga ketaverasiz;
- b) pul qarz olasiz;
- d) pulingiz ko'payguncha sabr qilasiz.

Endi javoblaringizni yig'ing va quyidagi fikrlarga asoslanib, o'zingizni baholang:

A. Javoblarda a) bandiga oid bo'limlar ko'proq.

Demak. Siz qat'iy va mustaqilsiz, o'z oldingizga qo'ygan maqsadlaringizga har doim erisha olasiz.

B. Javoblarda b) bandiga oid bo'limlar ko'proq.

Siz o'z oldingizga qo'ygan maqsadlaringizga erisha olasiz, lekin maqsadlaringiz vaqti-vaqti bilan o'zgarib turadi. Siz bu maqsadlardan boshqa oliy maqsadlar yo'lida yoki Siz sevgan insonlar tufayli voz kechishingiz mumkin.

D. Javoblarda d) bandiga oid bo'limlar ko'proq.

Sizda xech qanday maqsad yo'q va shuning uchun ham nimaga erishish lozimligi noaniq. Siz hayot qayerga yetaklasa, men ham barcha singari shu yerga boraman, degan fikr bilan yashaysiz.

4

.Ta'lim sohasidagi foydali Internet sahifalari

*«Internet serfingi inson miyasini
faollashtirishning eng yaxshi vositasidir».*

Olimlar xulosasi

Quyida bir qancha donor tashkilotlarning Internetdagi **veb**-sahifalari (elektron ma'lumotlar sahifalari) ro'yxatlari keltiriladiki, Siz ulardan o'z ishingizni yanada rivojlantirish uchun foydalanishingiz mumkin (kerakli ma'lumotlar olishda, yordam olishda va juda bo'lmaganda bu sohalardagi o'z fikr ko'lamingizni kengaytirishda):

Masalan, **<http://www.fdncenter.org>** Fond Markazining ushbu sahifasi juda keng miqyosdagi ma'lumotlarni o'ziga qamrab oladi va agar **LISTSERV@LISTS.FDNCENTER.ORG** e-mail manzili orqali **SUBSCRIBE PND-L** degan so'zlarni o'z nomingiz bilan birgalikda jo'natsangiz **«Philanthropy News Digest»** deb nomlangan haftalik yangiliklarni kompyuter orqali olish imkoniga ega bo'lasiz.

Agar **<http://philanthropy.com>** nomli sahifadan foydalansangiz **«The Chronicle of Philanthropy»** deb nomlangan bir oyda ikki marta nashr qilinuvchi jurnalni olishingiz mumkin.

Mabodo <http://nonprofit.about.com> sahifasini ochsangiz, nodavlat tashkilotlari bilan bog'liq keng miqyosdagi ma'lumotlar bilan bemalol tanishishingiz mumkin.

Fuqarolikni mustahkamlash muammolari bilan shug'ullanadigan tashkilotlar bilan tanishmoqchi bo'lsangiz, quyidagi Internet sahifasini ko'rishingiz kerak bo'ladi: <http://www.civicus.org>

Internetda qanday qilib Sizga kerakli donorlarni qidirish muammosini quyidagi Internet sahifasi orqali hal qilishingiz mumkin: <http://w3.uwyo.edu/~prospect/inter.html>

Bu yo'nalishlardagi qolgan turfa tashkilotlar bilan tanishishni niyat qilgan bo'lsangiz, quyidagi Internet sahifalariga sayohat qilishingiz lozim bo'ladi:

<http://www.asianphilanthropy.org/>

<http://www.www.ifc.or.jp>

<http://www.charitynet.net>

<http://www.idealists.org/>

<http://www.developmentgateway.com>

<http://www.devdir.org/right.html>

<http://www.fundersonline.org/>

<http://www.internationaldonors.org>

<http://www.guidestar.org>

<http://www.webnexus.com/users/icc/iccncnp.html>

<http://www.usig.org>

<http://www.wungswab.org/>

5. Foydali maslahatlar

*«Hayotdagi eng foydali narsa –
shaxsiy tajribadir».*

Valter SKOTT

Endi bir qancha insonlarning shaxsiy tajribasidan olingan va o'quvchi/talabalar bilan munosabatni qiziqarli qilishga hamda ular bilan bevosita muloqotni yo'lga qo'yishga yordam beradigan qiziqarli fikrlarni ko'rib

chiquamiz. Qisqacha qilib aytganda, biz ularni juda yaxshi bilamiz, lekin afsuski, ko'pchilik hollarda ularga amal qilmaymiz.

1. Ba'zi insonlar aqlsiz, mantiqqa to'g'ri kelmagan ishlarni qiladilar va so'zlaydilar, o'zlariga-o'zlari beriluvchan bo'ladilar. Har qanday holda ham ularni kechiruvchi bo'ling.

2. Siz mulozamatli bo'lsangiz, Sizni o'ziga bino qo'yganlikda, nimadandir umidvor bo'lganlikda ayblaydilar. Lekin shularga qaramasdan, doimo mulozamatli bo'ling.

3. Agar Siz juda omadli bo'lsangiz, Sizning haqiqiy bo'lmagan do'stlaringiz va dushmanlaringiz ko'payadi. Bundan xavotirlanmang va omadli bo'lavering.

4. Agar Siz rostgo'y va ko'ngli ochiq bo'lsangiz, insonlar Sizni aldashga harakat qilishadi. Lekin bu holda ham Siz rostgo'y va ochiq ko'ngil bo'lavering.

5. Sizni yillab amalga oshirganlaringizni kimdir bir zumda yakson qilishi mumkin. Bunga e'tibor bermang va yaratuvchanlikni davom ettiring.

6. Agar Siz osoyishta va baxtli bo'lsangiz, boshqalar Sizga hasad qiladilar. Bunga ahamiyat bermang va baxtli hayotingizni davom ettiring.

7. Bugun qilgan yaxshi ishlaringizni insonlar ko'pincha ertasi kuni unutib yuboradilar. Bunda ham Siz yaxshi amallar qila bering.

8. Imkoningiz bo'lgan taqdirda o'zingizdagi eng yaxshi narsalarni o'zgalarga tortiq qiling, lekin hech kim Sizga buni etarli demaydi. Shunga qaramay, yaxshi narsalarni insonlarga tortiq qilishda davom etavering.

9. Insonlarga ular Sizdan kutganidan ziyodroq narsalar bering va buni dildan hamda xursandchilik bilan qiling.

10. Yaxshi ko'rgan she'ringizni albatta yodlab oling.

11. Hamma ko'rgan va eshitganlaringizga ham ishonavermang, bor narsangizni yaxshi narsalarga sarf qilavering va qancha xohlasangiz shuncha uxlang.

12. «Men seni sevaman!» – desangiz, buni yurakdan chiqarib, samimiy ayting.

13. «Meni kechirasiz . . . » – deganingizda insonning ko'ziga qarab ayting.

14. Uylanishingizdan (yoki turmushga chiqishingizdan) oldin kamida olti oy bo'lajak umr yo'ldoshingiz bilan tanishing.

15. Birinchi qarashdagi sevgiga ishonang.

16. Birovlarning orzusi haqida hech qachon kulmang, chunki orzuga ayb yo'q.

17. Yurakdan va chuqur seving, bu Sizga qiyin bo'lishi mumkin, lekin to'laqonli yashash uchun birdan-bir yo'l shudir.

18. Birov bilan kelisha olmasangiz, undan unchalik xafa bo'lmang va uning nomini boshqalarga aytib yurmang.

19. Insonlarga ularning qarindoshlari/tanishlariga qiyos qilib muomala qilmang.

20. Sekin so'zlang, lekin tez o'ylang.

21. Agar kimdir Sizdan Siz javob berishni istamagan savolni so'rasa jilmaying va astagina «Nega Siz buni bilgingiz kelayapti?» – deb so'rang.

22. Doimo esingizda bo'lsin – buyuk sevgi va katta muvaffaqiyatlar katta tavakkalchilik evaziga keladi.

23. Tez-tez o'z ota-onangizni eslab turing.

24. Hamma narsani yo'qotishingiz mumkin, lekin zinhor o'rgangan yaxshi bilimlaringizni yo'qotmang.

25. Ozginagina tushunmovchilikning katta do'stlikka putur etkazishiga zinhor yo'l qo'ymang.

26. Telefon trubkasini olayotganingizda jilmayib qo'ying, chunki Siz bilan muloqot qilmoqchi bo'lgan odam buni darhol Sizning ovozingizdan sezadi.

27. Ba'zi vaqtlarda yolg'iz bo'lib, o'zingiz haqingizda fikrlang.

28. Esda tuting, ba'zi vaqtlarda sukut saqlash eng yaxshi javob bo'lishi mumkin.

29. Ko'proq kitob o'qing va kamroq televizor ko'ring.

30. Agar sevimli odamingiz bilan kelisha olmasangiz, buni faqat shu holat bilangina bog'lang, chunki buni umumiyLashtirish yaxshi oqibatlariga olib kelmaydi.

31. Satrlar orasidagini ham o'qishni o'rganing.

32. O'z bilimlaringizni boshqalar bilan o'rtoqlashing, shundagina bilimingiz hech qachon o'lmaydi.

33. Sizni maqtashayotganda hech qachon oraga suqilmang.

34. Oldin qonun-qoidalarini o'rganib chiqib, keyin esa uning ba'zilarini qonuniy ravishda chetlab o'tish yo'llarini axtaring.

35. Muvaffaqiyatingizni unga erishish uchun qancha harakat qilganingiz bilan o'lchang.

36. Esingizda tursin, Sizning fe'l-atvoringiz so'zsiz Sizning taqdiringizni aniqlaydi.

6. Merfi qonunlari

*«Taqdir tasodifiy bir hodisa emas,
u tanlov natijasidir, taqdirni kutib
o'tirmaydilar, uni yaratadilar».*

Vilyam BRAYAN

Bu kimlargadir qiziqarli bo'lishi mumkin bo'lgan «qonuniyat»lar bir qancha taniqli insonlar, ishbilarmon shaxslar va omadli menejerlarning qiziqarli fikrlaridan iborat bo'lib, ular real hayotda uchrab turadigan ba'zi bir qonuniyatlarning, fikriy umumlashtirishlarning va kuzatuvlarning in'ikosi bo'lib, ularni yana ham yaxshi va chuqurrok tushunishga olib kelishi mumkin. Talabalar bilan muloqotda ushbu «hayotiy dalil»larni kezi kelganda mohirlik bilan ishlatish dars jarayonini faollashtirish uchun qo'shimcha imkoniyatlar yaratadi. Agar bular Sizni qiziqtirsa va ishtiyoqingiz hali so'nmagan bo'lsa, o'qib chiqing va tegishli xulosani o'zingiz chiqaring, biz faqat Sizning sermahsul fikrlashingiz uchun xomashyo beraypmiz, xolos.

1. *Merfi qonuni.* Noqulay holat qachonlardir bo'lishi mumkin bo'lsa, u albatta ro'y beradi.

2. *Merfining kengaytirilgan qonuni.* Agar bir qancha noqulay holatlar ro'y berishi mumkin bo'lsa, ular eng noqulay ketma-ketlikda yuzaga keladi.

Bundan xulosa. Bundan ham yomonrok bo'lmashligi mumkin bo'lgan hech qanday yomon holat yo'q. Shuning uchun xam bundan ham yomon bo'lmaganligi uchun shukur qiling.

3. *Xolgren qoidasi.* Iqtisodchilar va olimlar uchun ko'pincha atrof-muhitdagi real dunyo xususiy hol deb xisoblanadi.

4. *Berke qoidasi.* O'zingizga echimi noma'lum bo'lgan masalani hech qachon o'z oldingizga qo'ymang.

Xulosa. Yechimi faqat o'zingizdagina bo'lgan masalalarnigina o'z oldingizga qo'ying.

5. *Mayls qonuni.* Ko'rish burchagi tanlangan joyga bog'liqdir.

6. *Prays qonuni.*

A. Hamma ham xohlamaguncha hech kim xech narsa ololmaydi.

B. Ommadan bo'lgan shaxsga ommaviy ravishda xizmat ko'rsatmoq lozim.

7. *Uorren qoidasi.* Ekspertlikka bu ish juda ko'p vaqt oladi va juda qimmat turadi degan kimsani jalb qilish kerak.

8. *Glaymning muvaffaqiyatga erishish qoidasi.* Muvaffaqiyatning kaliti chin dildan ishonmoqdir. Agar buni uddasidan chiqsangiz, omadim keldi deyavering.

9. *Xokinsning rivojlanish nazariyasi.* Rivojlanish noto'g'ri nazariyaning to'g'risi bilan almashtirilishi emas, balki noto'g'ri nazariyani aniqlik kiritilgan va biroz hayotga yaqinlashtirilgan noto'g'ri nazariya bilan almashtirishdir.

10. *Meyer qonuni.* Murakkablashtirish oson, lekin soddalashtirish qiyindir.

11. *Xlayd qonuni.* Qiyin masalaning echilishini dangasa xodimingizga topshiring -- u masala echilishining osonroq yo'lini topadi.

12. *Xant qonuni.* Har qanday buyuk g'oyada ham unga teng yoki undan kattaroq bo'lgan kamchilik mavjud.

13. *Xenlon qoidasi.* Yengiltaklik sifatida tushuntirilishi mumkin bo'lgan munosabatda yoki xatti-harakatda yashirin xavf-xatar ko'rmang.

14. *Tarixning oltin qoidasi.* Tarix hech qachon qaytarilmaydi, tarixchilargina bir-birlarini qaytaradilar.

15. *Danlep qonuni*. Fakt – bu qotib qolgan fikr. Yuqori haroratda faktlar yumshaydi, haqiqat esa elastik bo'lib qoladi.

16. *Halgren echimi*. Noqulay ahvolga tushib qolsangiz, atrof-muhitga tutun (tuman) chiqarishga harakat qiling.

17. *Ifloslikning saqlanish qonuni*. Bir narsani tozalamoq uchun albatta boshqa narsa ifloslanishi lozim. Lekin hech nimani tozalamagan holda barcha narsani ifloslantirish ham mumkin.

18. *Bub qonuni*. Qidirayotgan narsangizni albatta topishingiz mumkin, lekin buning uchun hamma yoqni tintib chiqishingiz shart.

19. *Axtarish qonuni*. Axtarishni eng noqulay joydan boshlamoq lozim.

20. *Marianna qonuni*. Har doim izlamagan narsangizni topasiz.

21. *Asosiy paradoks*. Optimist biz eng yaxshi dunyoda yashayapmiz deb hisoblaydi, pessimist esa xuddi shunaqaligidan qo'rqadi.

22. *Neyser qonuni*. Ahmoq insondan himoyalaniş mumkin, lekin topqir ahmoqdan emas.

23. *Ta'mirning ikki qonuni*.

A. Buzilmagan narsani tuzatish mumkin emas.

B. Ta'mirlayotganda hech nimani tashlab yuborma.

24. *Noma yozish qonuni*. Nomani (xatni) konvertga solib, yelimlab bo'lgandan keyingina eng yaxshi fikrlar miyaga keladi.

25. *Kalvardoning mantiqiy qoidasi*. Hamma ehtimolliklar 50 foizga teng – yoki bo'ladi, yoki bo'lmaydi.

26. *Tanishlarni uchratish prinsipi*. Siz bilan birga bo'lgan kimsani biron bilmasin degan taqdiringizda, tanishlar bilan uchrashish ehtimolligi ortadi.

27. *Cheyts kuzatuv*. Agar Siz kimgadir qiyin sharoitga tushib qolganida yordam bersangiz, u ham Sizni albatta yana bir marta shu mushkul holatga tushib qolganida eslaydi.

28. *Denniston qonuni*. Ezgu ish qilmoq ba'zi hollarda o'z-o'zini jazolashdir. Chunki keyinchalik albatta kimlardir Sizdan yana bir marta shunday qilishingizni so'raydi.

29. *Alinskiy qoidasi*. Yechilayotgan muammolardan eng uzoq bo'lgan kimsalargina yuqori ma'naviyat sohibidirlar.

30. *O'Brayan qonuni*. Hech nima qilmaganlikning har qachon ham sababini topish mumkin.

31. *Lyuis qonuni*. Har doim bir nusxada qolgan narsani sotib olish uchun juda ko'p xaridor bo'ladi.

32. *Ettorns kuzatuv*. Biror narsaga navbatda turganingizda qo'shni navbat har doimo tezroq harakat qiladi.

Xulosa: Yoningizdagi qatorga o'tganingizda, Sizning oldingi turgan qatoringiz tezrok harakatlana boshlaydi.

33. *Navbatda turish prinsipi*. Qancha ko'p vaqt navbatda tursangiz, Sizning yomon ketma-ketlikda navbatda turganligingiz ehtimolligi ortadi.

34. *Pardoning birinchi postulati*. Hayotdagi hamma yaxshi narsalarning ko'pchiligi yoki noqonuniy, yoki ma'naviyatga zid, yoki semirishga olib keladi.

35. *Yakob qonuni*. Adashish insonga xosdir, lekin o'z xatolarini boshqalarga ag'darish undan ham ko'proq tarqalgan.

36. *Mendelshteyn qonuni*. Siz haqingizda boshqalar nima deb o'ylashlari haqida ko'p bezovta bo'lavermang, chunki Sizning ular haqida nima deb o'ylashingiz ularni juda ham bezovtalatiradi.

37. *Meder qonuni*. Sizning hayotingizda qanday noxush hol ro'y bergan bo'lsa, bu hol tanishlaringizdan birining hayotida ham ro'y bergan, lekin bundan yomonroq bo'lgan, xolos.

38. *Bekledj qonuni*. Oxiri bo'lib kulgan inson ko'pincha hazilni tushunmagan bo'lib chiqadi.

39. *Gurd aksiomasi*. Yig'ilishlarda daqiqalarni tejab, soatlarni yo'qotishadi.

40. *Evans qonuni*. Har qanday noqulay holat yuzaga kelsa ham, har doim xuddi shunday bo'lishini oldindan bilgan odam topiladi.

41. *Aniqlanish qonuni*. Har qanday sirli narsa ham bir kun fosh bo'ladi.

42. *Laborantlar uchun qoida*. Nima qilayotganligingizni bilmasangiz, bu ishni puxta bajaring.

43. *Fineygl qoidasi*. Haqiqat fandadir. Ba'zi faktlarning bizlarni noto'g'ri xulosaga keltirishidan saqlaning.

44. *Ishxona qonuni*. Oxirgi marta ishdan bo'shagan inson keyingi odam ishdan bo'shamaguncha ishxonadagi hamma yomon hodisotlarning javobgari deb topiladi.

45. *Parkins postulati*. Qancha pastda o'tirsang, shunchalik og'ritib urishadi.

46. *Xetch qonuni*. Qilgingiz kelmagan ishni keyinga qoldirish uchun hozirgi paytdan ko'ra qulayroq vaqt bo'lmaydi.

47. *Dexay aksiomasi*. Ko'pincha har doim ham buni qila olaman deb, oddiy ishlarni keyinga qoldiradilar.

UDK:371.13/16(075)

74.202.5

Sh33

Mas'ul muharrir:

Yo.A. Abdullaev – Toshkent moliya instituti ilmiy ishlar bo'yicha rektor muovini, professor.

Taqrizchilar:

M. Almardonov, Toshkent moliya instituti «Soliq va sug'urta ishi» fakulteti dekani, i.f.d., professor

Kenjaboev O.T., Toshkent moliya instituti

«Axborot texnologiyalari» kafedrası mudiri, i.f.d., professor

Ibragimov E., Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti «Axborot texnologiyalari» kafedrası dosenti, i.f.n.

Interfaol ta'lim usuliari : o'quv qo'llanma / Sh.K. Shayakubov, R.X. Ayupov ; O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi. – T.: «Tafakkur-Bo'stoni», 2012-yil, 136 bet.

ISBN - 978-9943-362-64-2

SILK. SHAYAKUBOV, R.X. AYUPOV

INTERFAOL TA'LIM USULLARI

«TAFAKKUR-BO'STONI» MCHJ

100190. Toshkent shahri Yunusobod tumani 9-13.

Tel: 199-84-09, e-mail: tafakkur0880@mail.ru

Bosh muharrir: M.Saparov

Muharrir: A. Ziyadov

Musahhih: Z.Ostonov

Sahifalovchi: U.Vaxidov

Litsenziya № AI-190. 10.05.2011 y.

Terishga berildi 30.05.2012 y. Bosishga ruxsat etildi 28.06.2012 y.

Ofset qog'ozi. Bichimi 60x84 $\frac{1}{16}$. «Times New Roman» garniturası.

Shartli bosma tabog'i 8,5. Ofset bosma. Adadi 500 dona.

Buyurtma № T-24.

«TAFAKKUR-BO'STONI» MCHJ bosmaxonasida chop etildi.

Toshkent shahri Chilonzor ko'chasi 1 uy.

14900 C